

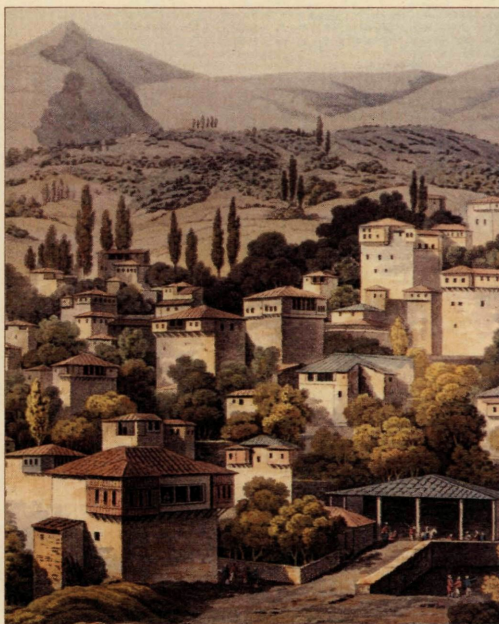
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια έργασίας 18

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης,
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου

ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ιστορικά Μελετήματα

Αθήνα 2003

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια εργασίας 18

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης,
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου

ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ιστορικά Μελετήματα

Αθήνα 2003

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΚΑΣΤΡΟ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΑ ΧΩΡΑ ΜΗΛΟΥ:
Η ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΠΟΡΕΙΑ ΔΥΟ ΟΙΚΙΣΜΩΝ (15ος-19ος αι.)

Η Μήλος έχει συνδεθεί με ένα γεγονός που αποκλήθηκε «ιστορικό αίνιγμα»,¹ αναμείχθηκε με στοιχεία μύθου και περιβλήθηκε με την αχλή μυστηρίου. Το γεγονός αυτό ήταν η ερήμωση της Παλαιάς Χώρας της Μήλου,² ενός μεγάλου και πλούσιου –για τα νησιωτικά δεδομένα– οικισμού, ο οποίος ήκμασε κατά τον 17ο αιώνα. Από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα όμως ακολούθησε φθίνουσα πορεία, με αποτέλεσμα τον 19ο αιώνα να έχει πλέον σχεδόν εγκαταλειφθεί. Η «καταστροφή της Μήλου», όπως έχει αποκληθεί, κέντρισε το ενδιαφέρον τόσο των ταξιδιωτών που επισκέφτηκαν το νησί, όσο και των μεταγενέστερων μελετητών της ιστορίας του, οι οποίοι προσπάθησαν να βρουν τι πραγματικά συνέβη στη Μήλο κατά τον 18ο αιώνα, να ανακαλύψουν το μίτο του «μυστηρίου».³

---

1. Η διατύπωση ανήκει στον Α. Βακαλόπουλο, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 198.

2. Ο χαρακτηρισμός Παλαιά Χώρα δεν απαντά βέβαια στις πηγές. Στις τελευταίες για να δηλωθεί ο οικισμός, όπου σήμερα βρίσκεται η Ζεφυρία, χρησιμοποιείται ο όρος «πόλη της Μήλου». Επιλέγουμε τη χρήση του σε αντιδιαστολή με τη σημερινή πρωτεύουσα του νησιού, την Πλάκα. Ορισμένοι μελετητές προτιμούν τον όρο «Νέα Χώρα», αντιδιαστέλλοντάς τον με το Κάστρο που αποτελούσε τον αρχικό οικιστικό πυρήνα του νησιού στα νεότερα χρόνια.

3. Ο Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή της Μήλου τον ΙΗ αιώνα*, Αθήνα 1974, σ. 8-30, καταγράφει αναλυτικά τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με το θέμα αυτό, όπως των Ι. Ρ. Ραγκαβή, *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τ. 3, Αθήνα 1854, σ. 230· Ι. Χατζιδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, επανέκδοση Αθήνα 1972 (α' έκδ. Αθήνα 1927), σ. 183-187· Γ. Καμακάρης, *Το όνομα και ο πληθυσμός της Μήλου*, Πειραιάς 1963, σ. 35-47· Ζ. Βάος, «Η Αφροδίτη της Μήλου», *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 3 (1963), σ. 364· ο ίδιος, *Ναοί και ναύδρια της Μήλου*, Αθήνα 1964, σ. 444-450, 475, 490-491 κ.ά.· Δ. Βασιλειάδης, ββκρ. στο παραπάνω βιβλίο του Ζ. Βάου, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 34 (1965), σ. 357-358· Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία*, τ. 4, σ. 198, και άλλων. Η ερμηνεία του Α. Λεντάκη, *ό.π.*, σ. 84-97. Ο ίδιος, ο Α. Λεντάκης, επανέρχεται σε ένα συμπληρωματικό κείμενό του που περιλαμβάνεται στο μελέτημά του «Οι ιερείς και αγιογράφοι Εμμανουήλ και Αντώνιος Σκορδίλης», π. *Κιμωλιακά*, 7 (1997), σ. 368-370.

Οι απόψεις που προβλήθηκαν απέδωσαν το μαρασμό της Παλαιάς Χώρας του νησιού είτε σε οξύτατα συμβάντα μικρής διάρκειας που προκάλεσαν τον αφανισμό του οικισμού (κάποιοι καταστροφικός σεισμός, μία επιδημία που εξολόθρευσε τους κατοίκους) είτε σε μακροχρόνιες διαδικασίες που σταδιακά οδήγησαν στην εγκατάλειψή του (κακές συνθήκες υγιεινής από την ύπαρξη ελών και αναθυμιάσεων δηλητηριωδών αερίων, αλλαγή των οικονομικών δεδομένων της περιοχής λόγω του περιορισμού της πειρατείας και αλλαγής των δρομολογίων των διερχόμενων ευρωπαϊκών πλοίων) είτε τέλος σε συνδυασμό πολλών επιμέρους παραμέτρων, που αναδείχθηκαν από ορισμένους μελετητές σε αποκλειστικές αιτίες. Παρόλα αυτά οι ερμηνείες που κατά καιρούς προτάθηκαν νομίζω παραμένουν ακόμη στο χώρο των υποθέσεων. Σε αυτό έχουν συντελέσει δύο παράγοντες. Ο πρώτος είναι η ασθενική αρωγή άλλων κλάδων των θετικών επιστημών, που θα μπορούσαν με τα δικά τους εργαλεία να συμβάλλουν στη σχετική τεκμηρίωση. Ο δεύτερος είναι η έλλειψη επαρκών ιστορικών πηγών για το ίδιο το νησί, από το οποίο έχει διασωθεί ελάχιστο αρχαιακό υλικό.

Η επικέντρωση αυτή του ενδιαφέροντος των μελετητών στην επίλυση του προβλήματος της «μυστηριώδους» καταστροφής της Παλαιάς Χώρας, έδωσε σε δεύτερη μοίρα άλλα ζητήματα, τα οποία σχετίζονται με το χαρακτήρα των οικισμών της Μήλου, τις διαδικασίες δημιουργίας τους και την αντιστοίχσή τους με τη συγκρότηση της τοπικής κοινωνίας. Δεν αποκαταστάθηκε έτσι το νήμα της διαδρομής που συνδέει την ίδρυση του οικισμού του Κάστρου, τη σταδιακή μετακίνηση του κεντρικού οικιστικού πυρήνα από το Κάστρο στην Παλαιά Χώρα, το μαρασμό της τελευταίας και την επαναφορά του οικιστικού κέντρου του νησιού στην ευρύτερη περιοχή του Κάστρου, όπου σιγά-σιγά συγκροτήθηκε ένα δίκτυο γειτονικών μικρών οικισμών, την επανακατοίκηση της ευρύτερης περιοχής της Παλαιάς Χώρας με πρόσφυγες μετά την επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του Αδάμαντα από Σφακιανούς που εγκαταστάθηκαν στο νησί. Η αποκατάσταση των κρίκων της αλυσίδας αυτής συνιστά νομίζω ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα, το οποίο επιτρέπει την εξέταση των μορφών που πήρε η κατοίκηση στους νησιωτικούς οικισμούς, του επαναπροσδιορισμού του ρόλου των τελευταίων, των μετακινήσεων και προσαρμογών τους στα δεδομένα κάθε εποχής, της σχέσης του χαρακτήρα της οικονομίας τους με τη θέση που επελέγη για την εγκατάσταση του οικισμού.

Στο σημείο αυτό ας σημειωθούν ορισμένα στοιχεία για τους δύο αυτούς οικισμούς της Μήλου, το Κάστρο και την Παλαιά Χώρα, τα οποία προκύπτουν από την εξέταση μαρτυριών ταξιδιωτών, χαρτών της εποχής και άλλου τεκμηριωτικού υλικού.

Το Κάστρο της Μήλου κατά πάσα πιθανότητα ιδρύθηκε από τους Λατίνους ηγεμόνες όταν το νησί πέρασε στην κυριαρχία τους. Πιθανόν μάλιστα κτίστηκε από τον Μάρκο Α΄ Σανούδο, τον πρώτο Δούκα της Νάξου.⁴ Το Κάστρο και ο οικισμός που αναπτύχθηκε μέσα και γύρω από αυτό είχε προσαρμοστεί στη γενικότερη στρατηγική που εφάρμοσαν οι Λατίνοι ηγεμόνες στα νησιά που πέρασαν στην κυριαρχία τους, η οποία προέβλεπε τη δημιουργία ισχυρών φρουριακών εγκαταστάσεων σε φυσικές οχυρές ή σε κατάλληλες παράλιες θέσεις των νησιών. Οι θέσεις που επιλέγονταν επέτρεπαν κατά κύριο λόγο την επιτήρηση του θαλάσσιου χώρου, ενώ παράλληλα συνήθως εξασφάλιζαν κάποιο οπτικό έλεγχο στη νησιωτική ενδοχώρα. Η θέση που είναι κτισμένο το Κάστρο της Μήλου πληροί τις δύο αυτές προϋποθέσεις, καθώς βρίσκεται στην κορυφή ενός απόκρημνου λόφου που επιτρέπει την επίβλεψη του μεγάλου λιμανιού της Μήλου αλλά και την εποπτεία, τόσο του θαλάσσιου χώρου, όσο και των χαμηλών λόφων και των πεδινών εκτάσεων που εκτείνονται νότια και ανατολικά του.

Η πρώτη οχυρού χαρακτήρα εγκατάσταση στην περιοχή της Παλαιάς Χώρας της Μήλου κτίσθηκε πιθανόν γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα, οικισμός όμως ίσως υπήρχε στη θέση αυτή στα τέλη του 13ου αιώνα, όταν, σύμφωνα με μια μαρτυρία, με πρωτοβουλία του Μήλιου άρχοντα Ανδρέα Βασάλου συγκεντρώθηκαν εκεί παράνομα Κρητικοί έποικοι.⁵ Η αρχική αυτή πυργοειδής κατασκευή κτισμένη στο μέσον της

4. Βλ. Ι. Χατζιδάκης, *Η ιστορία*, σ. 188-190 και G. D. R. Sanders, «Two Kastras on Melos and their relations in the Archipelago», *The archaeology of Medieval Greece*, επιμ. P. Lock, G. D. R. Sanders, Οξφόρδη 1996, σ. 149, 159.

5. Βλ. Α. Λεντάκης, «Το αρχοντολόι της Μήλου και τα οικίσματά του», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 255, και G. D. R. Sanders, «Two kastras», σ. 150, 159. Σε χάρτη του Buondelmonti των αρχών του 15ου αιώνα είναι σημειωμένο στην περιοχή της Παλαιάς Χώρας κτίσμα με πύργο, βλ. το σχετικό χάρτη *Τόπος και Εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 16. Η μαρτυρία του Gr. Temple, *Travels in Greece and Turkey and the Mediterranean*, τ. 1, Λονδίνο 1843, ο οποίος επισκέφτηκε την Παλαιά Χώρα στα 1834 και σημειώνει ότι δεν βρήκε τάφο χρονολογημένο πριν το 1626 δεν μπορεί να μεταθέσει τις απαρχές του οικισμού σε τόσο μεταγενέστερη εποχή. Το πρώτο μισό του 17ου αιώνα συμπίπτει με την περίοδο ενδυνάμωσης και ακμής του πληθυσμού και όχι με την αρχική του συγκρότηση.

πιο εύφορης περιοχής του νησιού, ήταν προσαρμοσμένη στις ανάγκες της τοπικής αγροτικής οικονομίας, καθώς αποτελούσε κέντρο συγκέντρωσης των γεωργικών προϊόντων και των φόρων που τα βάρυναν, ενώ παράλληλα λειτουργούσε ως μάτι ελέγχου στην πεδιάδα. Γύρω από τον αρχικό αυτόν πυρήνα άρχισε να αναπτύσσεται ο οικισμός της Παλαιάς Χώρας της Μήλου.⁶ Η ανάπτυξη και εξέλιξη του οικισμού αυτού φαίνεται ότι έγινε ανταγωνιστικά με αυτόν του Κάστρου. Η πληθυσμιακή του αύξηση βαδίζει παράλληλα με τη συρρίκνωση του πληθυσμού του Κάστρου, τάση που είναι συνεχής σε όλο τον 17ο αιώνα.⁷

Η αρχική ανάπτυξη του οικισμού της Παλαιάς Χώρας σχετίζεται με το γεγονός ότι βρισκόταν στο επίκεντρο των παραγωγικών αγροτικών δραστηριοτήτων των κατοίκων, καθώς επίσης και με την μικρή απόσταση (περίπου 2 μίλια) που τον χώριζε από την παραλία, η οποία αποτελούσε τον κύριο χώρο ελλιμενισμού των διερχόμενων πλοίων. Παράλληλα όμως ίσως σχετίζεται και με ορισμένες ιδιαίτερες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί στη Μήλο. Σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες στα μέσα του 13ου αιώνα σημειώθηκε εξέγερση των ορθόδοξων κατοίκων του νησιού και κατάληψη του Απάνω Κάστρου που κατεστάλη βίαια από το Δούκα της Νάξου.⁸ Δεν έχουμε μαρτυρίες για τις επιπτώσεις της εξέγερσης αυτής στη ζωή του νησιού, η μνήμη της πάντως παρέμεινε ισχυρή για αρκετά χρόνια και αναφορές σε αυτήν συναντάμε σε κείμενα περιηγητών μέχρι τον 16ο αιώνα.⁹ Δεν διαθέτουμε ισχυ-

6. Βλ. Β. J. Slot, «Καθολικά εκκλησιαί Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 184-185, όπου η σχετική μαρτυρία του G. A. Camilli. Για τη μορφή του οικισμού και τα χαρακτηριστικά των σπιτιών του βλ. συνοπτικά G. D. R. Sanders, *ό.π.*, σ. 151-154.

7. Βλ. σχετικά τις μαρτυρίες του Bernard το 1652 (Β. J. Slot, «Καθολικά εκκλησία-αι...», σ. 122, 131), του Thevenot το 1655 (J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 175), του Sarrabat το 1735 (Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη επίσκεψη –το 1735– στη Μήλο», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 24-25) κ.ά. Ο μικρός πληθυσμός του Κάστρου καταγράφεται και στην οθωμανική απογραφή του 1670, όπου οι φορολογικές μονάδες του τελευταίου ήταν 84, ενώ για το σύνολο του νησιού ανέρχονταν στις 736, βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Βέλγιο 1982, σ. 290 και ο ίδιος, «Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου το 1670», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 153-154.

8. Βλ. P. Sauger, *Ιστορία των αρχαίων δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, μετάφρ. Αλ. Καραλής, Ερμούπολη 1878, σ. 51-52.

9. Όπως το 1416 ο Buodelmonti (βλ. Em. Legrant, *Description des îles de l'Archipel par Christophe Buodelmonti, version grecque par un anonyme, traduction*

ρά τεκμήρια που να αποδεικνύουν ότι η διένεξη συνεχίστηκε, έστω και σε λανθάνουσα μορφή και συνέτεινε στη συγκρότηση του δεύτερου οικιστικού πυρήνα στη Μήλο. Μπορούμε να σημειώσουμε όμως ορισμένα στοιχεία που παρουσιάζουν ενδιαφέρον:

– Οι 50 περίπου Δυτικές καθολικές οικογένειες,¹⁰ οι οποίες, σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες είχαν εγκατασταθεί στο Κάστρο, δεν υπήρχαν πλέον στις αρχές του 17ου αιώνα. Είναι κοινός τόπος των αναφορών απεσταλμένων της καθολικής εκκλησίας και των διηγήσεων περιηγητών ότι στις αρχές του 17ου δεν είχαν απομείνει παρά ελάχιστοι καθολικοί.¹¹ Οι καθολικοί που εμφανίζονται στη Μήλο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, λίγοι και αυτοί,¹² δεν έχουν σχέση με τις αρχικές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν εκεί κατά την εποχή της Λατινικής κυριαρχίας. Κατοικούν στην Παλαιά Χώρα, και προέρχονται από το ρεύμα εκείνο ναυτικών, πειρατών, εμπόρων και τυχοδιωκτών που εγκαθίστανται την ίδια εποχή και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, φερμένοι από την αναταραχή που είχαν δημιουργήσει οι Τουρκοβενετικοί πόλεμοι και η αύξηση της πειρατείας.

– Οι ισχυρές Δυτικές οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί στη Μήλο και έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους σε οικοδόμημα που βρί-

---

francaise et commentaire, Παρίσι 1897, αναδημοσιεύτηκε στο *Τόπος και εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 16) ή το 1572 ο Th. Porcacchi (βλ. πρόχειρα το σχετικό απόσπασμα *Τόπος*, σ. 126).

10. Τον αριθμό αυτό οικογενειών αναφέρει ο αποστολικός απεσταλμένος Fr. Richard, ο οποίος συμπληρώνει ότι στα μέσα του 17ου αιώνα δεν είχαν απομείνει παρά μόνο δύο, βλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών. Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 72.

11. Βλ. τις σχετικές μαρτυρίες των καθολικών ιερέων C. la Rocca (Σ. Συμεωνίδης, «Ιστορικά έγγραφα Μήλου (1628-1683) από τα αρχεία του Βατικανού», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 102), Fr. Richard (Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72), Bernard (B. J. Slot, «Καθολικά», σ. 122), A. Serra (*ό.π.*, σ. 132), Fr. Rechardo (Σ. Συμεωνίδης, «Ιστορικά», σ. 125-126).

12. Οι περισσότερες μαρτυρίες, όπως των Giustiniani, Castelli, Pace, συγκλίνουν στα 15-20 άτομα, βλ. αντίστοιχα Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη», σ. 24· Μ. Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικάι κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ' αι.», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 10 (1974-8), σ. 276-277, 282· B. J. Slot, «Καθολικά», σ. 211-214. Τον μικρό αριθμό πιστών αντανακλά και η κακή οικονομική κατάσταση της καθολικής εκκλησίας της Μήλου στο 6' μισό του 17ου αιώνα, βλ. σχετικά Σ. Συμεωνίδης, «Τα οικονομικά της Λατινικής επισκοπής Μήλου δύο αρχιερατειών (1642-1699)», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), κυρίως σ. 83-110.

σκονται εντοιχισμένα σε κτίρια του Κάστρου,¹³ δεν απαντούν σε μεταγενέστερο αρχαιακό υλικό από το νησί.

– Στη δημοσιευμένη οθωμανική ονομαστική φορολογική καταστίχωση των κατοίκων του Κάστρου του 1670 δεν περιλαμβάνονται ονόματα των παραπάνω οικογενειών. Δεν περιλαμβάνονται επίσης οικογενειακά ονόματα ξενικής προέλευσης.¹⁴

– Η λατινική επισκοπή Μήλου, η οποία αρχικά ήταν εγκατεστημένη στο Κάστρο, μετοικίζει, πιθανόν στο τέλος της Λατινικής κυριαρχίας, στην Παλαιά Χώρα.¹⁵ Στην περιοχή αυτή η επισκοπή φαίνεται ότι είχε προικισθεί από τους Λατίνους ηγεμόνες με ακίνητη περιουσία.¹⁶ Η μετακίνηση αυτή προφανώς έγινε στην προσπάθειά της να βρίσκεται εγγύτερα στους πιστούς της.

Μια υπόθεση που θα μπορούσε να προκύψει από τις παραπάνω ενδείξεις είναι ότι το στρώμα των Δυτικών οικογενειών που είχε αρχικά εγκατασταθεί στη Μήλο, δεν είχε συνέχεια κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας. Δεν υπάρχουν στοιχεία ότι εγκατέλειψαν κάποια στιγμή το νησί μαζικά, τα ίχνη τους όμως εξαλείφονται.¹⁷ Η οθωμανική κυριαρχία στη Μήλο, από τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα, συντέλεσε στην αποσάθρωση των φεουδαλικών σχέσεων, των οποίων δεν βρίσκουμε επιβιώσεις στα λιγοστά αρχαιακά τεκμήρια του 17ου και 18ου αιώνα που έχουν διασωθεί. Η ανάπτυξη λοιπόν ενός δεύτερου

13. Για τα οικίσματα των αρχοντικών αυτών οικογενειών βλ. την αναλυτική μελέτη του Α. Λεντάκη, «Το αρχοντολόι της Μήλου».

14. Βλ. το σχετικό κατάλογο Β. J. Slot, «Ο κατάλογος των φορολογουμένων», χωρίς σελιδαρίθμηση.

15. Βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus*, σ. 25. Θέση με την ονομασία «Πύργος του επισκόπου» σημειώνεται στην περιοχή της Παλαιάς Χώρας σε χάρτες του 15ου και 16ου αιώνα όπως των Buondelmonti, Porcacchi, Ortelius (τους σχετικούς χάρτες βλ. *Τόπος και Εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 16· *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 72, 108).

16. Βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus*, σ. 25, καθώς επίσης και τη μαρτυρία του καθολικού επισκόπου Μήλου Fr. Ottimazi του έτους 1602 (Β. J. Slot, «Καθολικά», σ. 106-107).

17. Ο αποστολικός επισκέπτης Bernard σε έκθεσή του που συνέταξε το 1652 αποδίδει την εξάλειψη των καθολικών του νησιού στην έλλειψη καθολικού ιερέα και στην καταπίεση που υφίσταντο από τους ορθόδοξους, η οποία τους ανάγκασε είτε να φύγουν είτε να προσχωρήσουν στο ορθόδοξο δόγμα. Ο ίδιος αναφέρει ότι στο νησί απέμειναν 5 καθολικές οικογένειες από τις οποίες οι 3 παλαιές και οι 2 νέες, βλ. Β. J. Slot, «Καθολικά», σ. 122.

οικιστικού κέντρου σε απόσταση από το βασικό πυρήνα, που αποτέλεσε το κέντρο των λατινικής προέλευσης οικογενειών του νησιού, πιθανόν δεν συνάντησε τις αντιδράσεις που θα υπήρχαν σε άλλα νησιά, όπως στη Νάξο, την Άνδρο ή την Τήνο, στα οποία η φεουδαλική παράδοση διατήρησε ισχυρές ρίζες και εμφανείς εκδηλώσεις στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.

Γενικότερα ο τύπος του οχυρού οικισμού που είχε επιβληθεί κατά τη διάρκεια της λατινικής κυριαρχίας στις Κυκλάδες δεν είχε συνέχεια στους αιώνες που ακολούθησαν καθώς δεν είχε πλέον λόγο ύπαρξης. Το Αιγαίο μετά τον 16ο αιώνα –με κάποια κρίσιμα αλλά παροδικά διαστήματα αμφισβήτησης κατά τη διάρκεια των Βενετοτουρκικών και Ρωσοτουρκικών πολέμων– αποτελούσε οθωμανική λίμνη. Δεν είχε λοιπόν αξία η ύπαρξη ενός δικτύου οχυρών οικισμών στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αποτέλεσμα είναι η παρακμή και η εγκατάλειψη των οχυρώσεων αυτού του τύπου σχεδόν σε όλα τα νησιά των Κυκλάδων. Συνήθως όμως η παραμέληση και η εγκατάλειψη αφορούσε τον οχυρό χαρακτήρα, ενώ ο οικισμός διατηρείτο στην ίδια περιοχή. Το Κάστρο της Μήλου ακολούθησε αυτή την πορεία, με το επιπρόσθετο στοιχείο της ανάπτυξης ενός δεύτερου οικιστικού πυρήνα που αναπτυσσόταν παράλληλα και απομυζούσε τον πληθυσμό του πρώτου.

Είναι νομίζω ενδιαφέρον ότι σε αρκετές μαρτυρίες δυτικοευρωπαϊκών επισκεπτών υπάρχει η επισήμανση ότι ο «νέος» αυτός οικισμός, η Παλαιά Χώρα, ήταν κτισμένος «ως εις την χριστιανοσύνην», δηλαδή με φαρδείς δρόμους (20-30 σύμφωνα με μια μαρτυρία) και σπίτια με καλά πελεκημένη πέτρα.¹⁸ Δεν γνωρίζουμε αν η διάρθρωση αυτή του οικισμού ήταν αποτέλεσμα «πολεοδομικού» σχεδιασμού. Οπωσδήποτε όμως φαίνεται ότι ήταν ένας πεδινός οικισμός με χαρακτηριστικά διαφορετικά από τα συνήθη των Χωρών των Κυκλάδων. Επίσης ήταν ένας οικισμός που δεν υπάκουε ρητά σε μια οχυρωματική λογική, ακριβώς γιατί την εποχή της ανάπτυξής του δεν υπήρχαν πλέον τέτοιες ανάγκες.

Έχει υποστηριχθεί ότι η Παλαιά Χώρα της Μήλου υπήρξε τον καιρό της ακμής της μια μεγάλη ναυτική πολιτεία, της οποίας η ανάπτυξη

---

18. Βλ. για παράδειγμα όσα γράφει ο Ch. Tomson στα 1730 (Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, σ. 79), ο N. Sarrabat το 1735 (Γ. Χαλκουτσάκης, *ό.π.*, σ. 24-25), ο Fr. Hasselquist το 1749 (στο *ίδιο*, σ. 44-46), ο [Maihows], το 1750 (*Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc.*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 278) κ.ά.

στηρίχθηκε στη ναυτιλία, στο εμπόριο –και ειδικότερα στο εμπόριο πειρατικών λειών– σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η Μήλος είχε καλό λιμάνι και βρισκόταν στη ρότα των διερχόμενων πλοίων.¹⁹ Η άποψη αυτή συνδυάζεται με την παρακμή και εγκατάλειψη της Παλαιάς Χώρας στα τέλη του 18ου αιώνα,²⁰ εγκατάλειψη που σύμφωνα με ορισμένους μελετητές σχετίζεται –ή και οφείλεται– στην αλλαγή των οικονομικών συνθηκών στην περιοχή, στην κάμψη του εμπορίου και στην αλλαγή δρομολογίων των διερχόμενων δυτικοευρωπαϊκών πλοίων.²¹

Νομίζω ότι η ύπαρξη ενός οικισμού αποκλειστικά ναυτικού δεν μπορεί να δικαιολογηθεί. Ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας του νησιού διατηρήθηκε και κατά την εποχή ακμής της Παλαιάς Χώρας, και στις ανάγκες αυτές ήταν προσαρμοσμένη κατά κύριο λόγο η ζωή του οικισμού, όπως άλλωστε συνέβαινε με το σύνολο σχεδόν των οικισμών των Κυκλάδων κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Για τη Μήλο, όπως ήδη αναφέραμε, το αρχαικό υλικό που έχει διασωθεί είναι φτωχό. Λείπουν έτσι ισχυρά τεκμήρια, φορολογικά κατάστιχα ή άλλες πηγές που θα μπορούσαν να παράσχουν ικανοποιητικό πληροφοριακό υλικό. Οπωσδήποτε όμως οι αφηγήσεις των περιηγητών και των αποστολικών απεσταλμένων συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η Μήλος ήταν ένα εύφορο, για τα δεδομένα της εποχής, νησί με αξιόλογες καλλιέργειες και γεωργική παραγωγή. Επίσης, τα στοιχεία της τουρκικής απογραφής του 1670 –κατά την εποχή δηλαδή της μεγάλης ακμής της Παλαιάς Χώρας– δείχνουν ότι η αγροτική παραγωγή του νησιού ήταν σημαντική και οπωσδήποτε δεν υπολείπεται εκείνης άλλων νησιών των Κυκλάδων.²²

Παράλληλα ικανό εισόδημα φαίνεται ότι εισέρεε στο νησί από την εξαγωγή μολόπετρας, δυστυχώς όμως δεν εντοπίζονται παρά ελάχιστες διάσπαρτες πληροφορίες για τις συνθήκες διεξαγωγής του εμπορίου αυτού, το ύψος των εξαγωγών, το φόρο που τις βάρυνε αλλά και τον κάτοχο των δικαιωμάτων επί αυτών. Ας σημειωθεί εδώ ότι μαρτυρία του Σωξέρ ότι ο Σουλτάνος εξασφάλιζε εισόδημα 50.000 φράγκων το χρόνο

19. Βλ. Ν. Μπελαβίλας, *Λιμάνια και οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της πειρατείας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1997, σ. 135-137.

20. Οι πληροφορίες για τον πληθυσμό του νησιού έχουν συγκεντρωθεί στο παράρτημα 1.

21. Βλ. Γ. Καμακάρης, *Το όνομα*, σ. 50-53.

22. Βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus*, σ. 294-310.

πιδανόν είναι υπερβολική.²³ Το αλάτι, που παράγονταν στις αλυκές που βρίσκονταν κοντά στην Παλαιά Χώρα, ήταν επίσης ένα εμπορεύσιμο προϊόν, ικανό να αποφέρει κάποια εισοδήματα στο νησί.²⁴

Αν τα στοιχεία όμως που έχουμε για την αγροτική παραγωγή είναι λιγοστά, παράλληλα απουσιάζουν και τεκμήρια που να δικαιολογούν τη δημιουργία και άνθηση κάποιου ισχυρού εμποροναυτικού κέντρου. Υπάρχουν μαρτυρίες για εγκατάσταση στα μέσα του 17ου αιώνα ξένων εμπόρων και πειρατών που ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο πειρατικών λειών –που αποτελούσε όμως φαινόμενο κοινό σε αρκετά νησιά της περιοχής²⁵– ή επισημάνσεις ότι το λιμάνι της Μήλου θα ήταν κατάλληλο να φιλοξενήσει 200 ή ακόμη και 1.000 πλοία.²⁶ Δεν διαθέτουμε όμως ισχυρές αποδείξεις για τη συγκρότηση ενός οικισμού προσανατολισμένου αποκλειστικά στην οικονομία της θάλασσας. Αντίθετα μάλιστα ορισμένες έμμεσες, διάσπαρτες πληροφορίες δείχνουν ότι υπήρξε αξιόλογη κίνηση πλοίων προς το λιμάνι της Μήλου το 17ο αιώνα,²⁷ δεν εντοπίζονται όμως τεκμήρια ότι το νησί διέθετε αξιόλογο

---

23. Βλ. P. Sauger, *Ιστορία*, σ. 76-77. Πολύ αργότερα, στα 1835, ο Γάλλος πρόξενος στη Σύρο αναφέρει ότι οι εξαγωγές μολόπετρας από τη Μήλο έφθαναν στα 24.000 φράγκα, βλ. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάσταση εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 4 (1964), σ. 620.

24. Βλ. σχετική μαρτυρία του Άγγλου πλοίαρχου Σάρλεη στα 1616 (Ι. Χατζιδάκης, *Ιστορία*, σ. 216-218). Σύμφωνα με τον E. Ledhuy, θα μπορούσε να αποφέρει 150.000 φράγκα αν γινόταν σωστή εκμετάλλευσή του, όμως τώρα (στα 1835) αποδίδει μόλις 5.000 φράγκα, βλ. Ι. Δημάκης, *ό.π.*, σ. 620.

25. Νομίζω ότι στον υπερβολικό τονισμό των σχέσεων της Μήλου με το πειρατικό φαινόμενο και τη διακίνηση των λειών έχει συντελέσει το περιστατικό που συνδέεται με τη δράση του Ιωάννη Κάψη στο 5^ο μισό του 17ου αιώνα. Η πρόσκαιρη ισχύς που φαίνεται σύμφωνα με την περιγραφή του Sauger (P. Sauger, *ό.π.*, σ. 199-201) ότι είχε αποκτήσει στο νησί, διογκώθηκε με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένας δρύλος γύρω από το όνομά του, με διαστάσεις νομίζω δυσανάλογες των γεγονότων. Βλ. σχετικά Δ. Πασχάλης, «Ο βασιλεύς της Μήλου (1677-1680)», *Ανδριακόν Ημερολόγιον 1927*, σ. 131-143· Γ. Καμακάρης, *Ελεύθερη Μήλος - Το πειρατικό Βασίλειο της Μήλου 1677-1680*, Πειραιάς 1968.

26. Βλ. Ι. Χατζιδάκης, *ό.π.*, σ. 216-218· P. Sauger, *ό.π.*, σ. 76.

27. Σημειώνουμε ενδεικτικά ορισμένες μαρτυρίες: Σε κατάλογο Ελλήνων ναυτικών που έχει συντάξει με βάση τα βενετικά αρχεία ο Γ. Πλουμίδης, (*Οι Βενετοκρατούμενες Ελληνικές χώρες μεταξύ του Δευτέρου και Τρίτου Βενετοτουρκικού πολέμου (1503-1537)*), Ιωάννινα 1974, σ. 118), περιλαμβάνεται το δρομολόγιο ενός πλοίου με τόπο εκκίνησης το Χάνδακα και προορισμό τη Μήλο. Άλλο ένα δρομολόγιο πλοίου από το

στόλο.²⁸ Ενδεικτικό είναι επίσης ότι σε σχέδια του λιμανιού της Μήλου του 18ου αιώνα δεν έχουν αποτυπωθεί ούτε στοιχειώδεις λιμενικές εγκαταστάσεις ούτε αποθήκες στην παραλία του κόλπου.²⁹ Αντίθετα

Χάνδακα με προορισμό τη Μήλο εντοπίστηκε στα 1611 (βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του Χάνδακα το 17ο αιώνα», π. *Κρητική Εστία*, τ. 2 (1988), σ. 165). Μεταξύ των Ελλήνων ναυτικών που περιλαμβάνονται στους καταλόγους της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας του 6^{ου} μισού του 16ου αιώνα περιλαμβάνεται ένας καταγόμενος από τη Μήλο, (βλ. Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)», π. *Θησαυρίσματα*, 11 (1974), σ. 301). Επίσης σε σχετικό κατάλογο που επισυνάπτε περιλαμβάνονται δύο πρόσωπα καταγόμενα από τη Μήλο, (ό.π., σ. 314 και 325), που και τα δύο αναφέρονται ως *patron*, δηλαδή πλοιοκτήτες ή καπετάνιοι πλοίων. Σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκέντρωσε η Γιολάντα Τριανταφυλλίδου–Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της Οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18ου αιώνα (1669-1785)*, Ηράκλειο 1988, σ. 111–121, η Μήλος αποτέλεσε τόπο προορισμού «καραβανιών» πλοίων, που ξεκίνησαν από τα Χανιά στις χρονιές 1693, 1697, 1698, 1701, 1702, και μία φορά, στα 1788, πλοίων από τη Βενετία.

28. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι μεταγενέστερες και χρονολογούνται στις αρχές του 19ου αιώνα. Η Μήλος δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο που συνέταξε στα 1813 ο Rouquerville, *Voyage de la Grèce*, τ. 6, 2η έκδ., Παρίσι 1827, σ. 295–297, μεταξύ των ελληνικών τόπων που διέδεται πλοία (πρβλ. Γ. Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453–1850)*, 2η έκδ., Αθήνα 1987, σ. 60). Δεν περιλαμβάνεται επίσης σε μεταγενέστερο κατάλογο, του 1816, που συνέταξε ο ίδιος (βλ. Κ. Σβολόπουλος, «Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τις παραμονές του αγώνος της Ανεξαρτησίας. Ανέκδοτος πίναξ του F. Rouquerville», π. *Ο Ερασιστής*, 10 (1972–1973), σ. 187–207 και ένδετος φωτ. πίνακας. Ο Κ. Παπαδανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833–1856)*, Αθήνα 1983, σ. 28, στριζόμενος σε στοιχεία δημοσιευμένα στο π. *Πανδώρα*, σημειώνει ότι κατά το 1821 ο στόλος της Μήλου είχε χωρητικότητα 140 τόνους, τη στιγμή που αυτός της Θήρας είχε 5.000 τόνους, της Μυκόνου 2.200, της Άνδρου 2.100, της Σύρου 870 (βλ. και «Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος», π. *Νέα Πανδώρα*, τχ. 97 (1854), σ. 10). Ο ίδιος, ό.π., σ. 77–78 αναφέρει και πάλι με βάση στοιχεία που δημοσιεύτηκαν στο π. *Πανδώρα* ότι το 1853 ο στόλος της Μήλου αποτελούνταν από 62 πλοία χωρητικότητας μόλις 524 τόνων (βλ. και *Νέα Πανδώρα*, τχ. 104 (1854), σ. 192), ενώ 2 χρόνια αργότερα στα 1855, ο στόλος της είχε αυξηθεί σε 114 πλοία χωρητικότητας 6.339 τόνων (βλ. «Εμπορικών ναυτικών της Ελλάδος εν έτει 1855», π. *Νέα Πανδώρα*, τχ. 151 (1856), σ. 164), γεγονός που θέτει σε αμφισβήτηση την αξιοπιστία των στοιχείων αυτών. Άλλωστε σε άλλο ανώνυμο –όπως και τα υπόλοιπα– κείμενο του ίδιου περιοδικού αναφέρεται ότι το 1852 η χωρητικότητα των πλοίων της Μήλου ήταν 2.203 τόνοι (βλ. «Εμπορικών ναυτικών της Ελλάδος», π. *Νέα Πανδώρα*, τχ. 79 (1853), σ. 174).

29. Βλ. σχέδιο του Choiseul-Gouffier, το οποίο αναδημοσιεύτηκε στο *Τόπος και Εικόνα*, τ. 2, Αθήνα 1979, εικ. 217 και 218. Μετά την Επανάσταση του 1821, κατά τον Ξ. Λάνδερερ, *Περί των εν Μήλω θερμών υδάτων*, Αθήνα 1835, σ. 11, στο λιμάνι, που ονομαζόταν Παναγία, υπήρχαν 20–30 αποθήκες («μαγαζεία»).

είναι πυκνές οι πληροφορίες ότι υπήρχαν πολυάριθμοι Μήλιοι, εξαιρετικοί πιλότοι για τα ευρωπαϊκά πλοία που διέσχιζαν το Αιγαίο, οι οποίοι όμως είχαν ως κέντρο δράσης τους το Κάστρο.³⁰

Η παρακμή του οικισμού της Παλαιάς Χώρας και η μετακίνηση των κατοίκων του στην ευρύτερη περιοχή του Κάστρου πρέπει να συντελέστηκε σταδιακά στο β' μισό του 18ου αιώνα.³¹ Δεν φαίνεται να υπήρξε ομαδική και προαποφασισμένη εγκατάλειψη, ούτε μετεγκατάσταση ως αποτέλεσμα κάποιας φυσικής καταστροφής (για παράδειγμα σεισμού, κατά το 1735 ή 1738, όπως έχει υποστηριχθεί).³² Η πιθανότητα να

---

30. Βλ. ενδεικτικά Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1, Reading 1752, σ. 296· P. Sauger, *ό.π.*, σ. 77· C. S. Sonnini, «Ταξίδιον εις Ελλάδα και Τουρκίαν», μεταφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 172-173· I. Χατζιδάκης, *ό.π.*, σ. 193-198· I. Δημάκης, «Το εμπόριον», σ. 620· B. J. Slot, «Οι πρόξενοι των Κάτω Χωρών στη Μήλο και οι πιλότοι», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 59-80· Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», π. *Μηλιακά*, 3 (1989), σ. 304-305.

31. Ο Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, σ. 98, προσδιορίζει το χρόνο της μετοικεσίας στα έτη 1756-1770, αποδίδοντάς την στη νοσηρότητα του περιβάλλοντος από τις δειώσεις αναθυμιάσεις που προκλήθηκαν από την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης του 1707 σε συνδυασμό με την ελονοσία. Ο ίδιος επανέρχεται λίγα χρόνια αργότερα και στηριζόμενος σε ένα έγγραφο του δικάρου Μήλου Δ. Γ. Στάη του έτους 1767 –το οποίο δημοσίευσε ο B. J. Slot, «Καθολικά εκκλησάια...», *ό.π.*, σ. 230-231, έγgr. 50– υποστηρίζει ότι το 1767 υπήρξε ομαδική εγκατάλειψη της Παλαιάς Χώρας (βλ. Α. Λεντάκης, «Οι ιερείς», σ. 368-370). Νομίζω όμως ότι και το έγγραφο στο οποίο βασίζεται απλώς αντικατοπτρίζει την οξύτητα του γενικότερου προβλήματος που αντιμετώπιζε ο πληθυσμός του νησιού και δεν καταδεικνύει μαζική εγκατάλειψη της Παλαιάς Χώρας τη δεδομένη στιγμή. Το σχετικό απόσπασμα της αναφοράς του Δ. Γ. Στάη είναι το ακόλουθο: «Κατόπιν ως προς τους καθολικούς της Μήλου έρχομαι με μεγίστην θλίψιν να αναφέρω ότι δεν είναι παρά 4, διότι η νήσος έχει σχεδόν εκκενωθεί όχι μόνον από τους καθολικούς αλλά και από τους Έλληνες, λόγω της μεγάλης θνησιμότητος, η οποία παρετηρήθη κατά το έτος αυτό...».

32. Η πληροφορία για μεγάλο σεισμό τη χρονιά αυτή προέρχεται από ενθύμηση που έχει δημοσιευτεί από τον Σπ. Λάμπρο, «Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», π. *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910), σ. 224, όπου όμως δεν αναφέρεται η Μήλος. Για την ταύτιση με τη Μήλο βλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, σ. 70. Βλ. επίσης μνεία του σεισμού I. Χατζιδάκης, *ό.π.*, σ. 229-230 με χρονολογία 1735 (βλ. σχετική κριτική Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 67). Την ίδια πληροφορία αναπαράγουν στηριζόμενες στις ίδιες αδύναμες πηγές και νεότερες μελέτες, βλ. για παράδειγμα Π. Σπυρόπουλος, *Χρονικό των σεισμών της Ελλάδος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα-Γιάννινα 1997, σ. 300. Ο I. Ράμφος, «Ο Χριστός της Χώρας», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 197, αναφέρεται επίσης σε μαρτυρία «εκ σημειώματος εντός μνηαίου του ναού των Ταξιαρχών της Κιμώλου», σύμφωνα με την οποία το 1778 μεγάλος σεισμός έπληξε τη Μήλο και την Κίμωλο, η αναφορά όμως στην πηγή του είναι ασαφής.

υπήρξε ένα ισχυρό πλήγμα από κάποια επιδημία,³³ το οποίο ο εξασθενημένος, φθίνων πληθυσμός του οικισμού της Παλαιάς Χώρας δεν ήταν σε θέση να απουλώσει δεν μπορεί να αποκλειστεί.³⁴ Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι η ανάμνηση κάποιας θανατηφόρας ασθένειας που έπληξε το νησί είχε μείνει ζωντανή στη μνήμη των κατοίκων.³⁵ Η διαδικασία μετοικεσίας όμως φαίνεται ότι υπήρξε αργόσυρτη,³⁶ ολο-

33. Καθολικοί ιερείς του νησιού, όπως ο G. A. Camillis στα 1689 και ο Τζ. Μελισσοουργός στα 1704 κάνουν λόγο για επιδημίες πανώλης που έπληξαν το νησί. Ο πρώτος μάλιστα αναφέρει ότι διαρκεί ήδη τρία χρόνια, ενώ ο δεύτερος στέκεται στη μεγάλη θνησιμότητα των παιδιών (βλ. B. J. Slot, «Καθολικά», σ. 161-162 και 194-195). Η μαρτυρία του Camillis για ύπαρξη επιδημίας πανώλης στο διάστημα 1687-1689 συμπίπτει με τη μεγάλη επιδημία που έπληξε την εποχή αυτή κυρίως την Πελοπόννησο (βλ. σχετικά Cl. Stephanos, *La Grèce*, σ. 508· Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, ανατύπωση Αθήνα 1987, σ. 132-133, και Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αι.*, Ηράκλειο 1995, σ. 363-365, 372-373). Στα 1704 επιδημία πανώλης μαρτυρείται στην Κρήτη (βλ. Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο*, σ. 91). Οι επιδημίες όμως αυτές παρά τα θύματα που προκάλεσαν δεν οδήγησαν σε αφανισμό του πληθυσμού.

34. Είναι πιθανόν ότι μία τέτοια επιδημία έπληξε τη Μήλο γύρω στα 1730 ή λίγο αργότερα. Ο Άγγλος πλοίαρχος J. Stewart που επισκέφθηκε τη Μήλο το 1807 αναφέρει ότι μία επιδημία πανώλης που συνέβη πριν 80 χρόνια στοίχισε τη ζωή σε 9.000 ανθρώπους (βλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», *ό.π.*, σ. 304-305). Η μαρτυρία χονδρικά συμφωνεί με τη λαϊκή παράδοση που μεταφέρει ο Ι. Χατζιδάκης, *Η Ιστορία*, σ. 230-231, η οποία τοποθετεί την καταστροφική επιδημία στα 1730-1740, συνδέοντάς την με τοπικές λαϊκές παραδόσεις. Επιδημίες πανώλης γνωρίζουμε ότι έπληξαν νησιά των Κυκλάδων την εποχή αυτή, κυρίως στα 1728 και 1741, βλ. σχετικά Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουκίνων (1649-1753)*, Ερμούπολη 1922, σ. 26, 116· Ελένη Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1989, σ. 169· Cl. Stephanos, *ό.π.*, σ. 509.

35. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε κοινοτικό έγγραφο του 1833 που αναφέρεται στην ύπαρξη εγκαταλελειμμένων γαιών στη Μήλο σημειώνεται ότι «απέθανον δε προ χρόνων πολλών γενεές ολόκληρες», βλ. Ι. Βισβίτης, «Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833 περί των νομικών εδίων και αι επ' αυτών απαντήσεις των τοπικών αρχών», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 6 (1955), σ. 125-126. Την παράδοση για θανατηφόρα επιδημία που έπληξε τη Μήλο πριν το 1821 διηγείται και γέροντας κάτοικος του νησιού στον J. Th. Bent στα 1884, βλ. J. Th. Bent, *Aegean Islands. The Cyclades, or life among the insular Greeks*, επιμ. ΑΙ. Οικονομίδης, Σικάγο 1966, σ. 70-75, πρβλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα», σ. 374-378.

36. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία κάποιου καθολικού απεσταλμένου, ο οποίος σημειώνει στα 1745, ότι τα 25 τελευταία χρόνια μια βλαβερή επίδραση του αέρα προ-

κληρώθηκε σε μεγάλο χρονικό διάστημα και κατά πάσα πιθανότητα οφειλόταν κυρίως στην ιδιαίτερη γεωλογική και μορφολογική σύσταση του νησιού³⁷ και στους γενικότερους όρους υγιεινής (εκλύσεις δηλητηριωδών αερίων από ρήγματα του εδάφους, ελονοσία ή άλλες ασθένειες από τα κοντινά έλη και την περιοχή των αλυκών) που είχαν διαμορφωθεί και επικρατήσει στην περιοχή της Παλαιάς Χώρας, συνθήκες που έκαναν την παραμονή των κατοίκων ανθυγιεινή και δυσάρεστη.³⁸ Οι πρώτες σχετικές μαρτυρίες εμφανίζονται στα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα και πυκνώνουν στη διάρκειά του, συγκλίνουν δε όλες στη διαπίστωση ότι οι συνθήκες υγιεινής που είχαν διαμορφωθεί στη Μήλο αποτέλεσαν βασική αιτία για την ερήμωση της Παλαιάς Χώρας αλλά και για το μαρασμό όλου του νησιού.³⁹

Ακριβώς με τις γενικότερες συνθήκες υγιεινής, πρέπει να έχει σχέση και η επιλογή των κατοίκων που έφυγαν από την περιοχή της Παλαιάς Χώρας να εγκατασταθούν κοντά στο χώρο που θρισκόταν το Κάστρο. Η θέση της περιοχής, το υγιεινότερο σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες κλίμα,⁴⁰ αλλά και η προηγούμενη μακράιωνη κατοίκηση του Κάστρου –το οποίο ποτέ δεν είχε εγκαταλειφθεί ολοκληρωτικά– αποτελούν καθοριστικές παραμέτρους αυτής της επιλογής. Ιδιαίτερα το τελευταίο στοιχείο, δηλαδή η μακρόχρονη «εμπειρία κατοίκησης» και

καλεί πολλούς θανάτους στο νησί, βλ. Cl. de Terzorio, «Αρξαντιέρα ή Κίμωλος», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 89.

37. Για το θέμα βλ. Γ. Καλλέργης, «Η θέση της Μήλου στο ηφαιστειακό τόξο του Νοτίου Αιγαίου», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 7-32, και το πρόσφατο βιβλίο του Ian Plimer, *Μήλος. Η γεωλογική ιστορία*, Αθήνα 2000, όπου και η ειδική για το θέμα βιβλιογραφία.

38. Ο Α. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», *ό.π.*, σ. 378-379, από όσο γνωρίζω, είναι ο μόνος από όσους έχουν εγκύψει ειδικά στην ιστορία της Μήλου που έχει συλλάβει το ζήτημα της εγκατάλειψης της περιοχής όπου θρισκόταν η Παλαιά Χώρα, ως μία διαδικασία μακροχρόνια, «ένα διαρκές ενεργό φαινόμενο» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ο όρος «μετοικεσία» είναι ορθότερος από τους όρους «ερήμωση», «εγκατάλειψη» ή «καταστροφή» που χρησιμοποιούνται συνήθως στη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

39. Αναλυτικά οι σχετικές μαρτυρίες καταγράφονται στο παράρτημα 2, όπου παρατίθενται με χρονολογική σειρά.

40. Βλ. για παράδειγμα P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago...*, Λιθόρνο 1773, σ. 11-12, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 48-50· C. S. Sonnini, «Ταξίδιον», σ. 172-173 κ.ά. Μάλιστα ο αποστολικός επισκέπτης αναφέρει ότι οι κάτοικοι του Κάστρου ζουν περισσότερο από 100 χρόνια, βλ. B. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 211-212.

οι λειτουργίες οικισμού που είχαν εδραιωθεί στη συγκεκριμένη περιοχή, νομίζω ότι έπαιξαν σημαντικό ρόλο.

Η σημερινή εικόνα ενός συμπλέγματος πέντε γειτονικών οικισμών στην πλαγιά και στις υπώρειες του απότομου λόφου που βρίσκεται το Κάστρο (Πλάκα, Πλάκες, Πέραν Βάσαλος, Τριοβάσαλος, Τρυπητή) σχετίζεται άμεσα με τη σταδιακή εγκατάσταση των κατοίκων στην περιοχή. Η απόπειρα σχηματισμού στις αρχές του 19ου αιώνα ενός επίγειου (Χωραϊτιά, Νεοχώρι) στην παραλία του κόλπου της Μήλου,⁴¹ ανακόπηκε από τον ερχομό των Σφακιανών προσφύγων στα χρόνια της ελληνικής επανάστασης που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή αυτή και σχημάτισαν αργότερα, το 1835, τον Αδάμαντα,⁴² ο οποίος από το 1844 αποτέλεσε ξεχωριστό δήμο.⁴³

---

41. Ζ. Βάος, *Ναοί και ναυδρία*, σ. 407-408· Χ. Μπαμπούνης, «Ένα έγγραφο του 1829 με 204 τοπωνύμια της Μήλου», π. *Ονόματα*, 12 (1988), σ. 353.

42. Για τα σχετικά με την εγκατάσταση των Κρητών στην περιοχή, που ήλθαν το 1824 μετά την καταστολή της επανάστασης στην Κρήτη, βλ. Ζ. Βάος, «Κρήτες αγωνιστές ιδρυταί του Αδάμαντος Μήλου», *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 5 (1965-1966), σ. 163-272. Είχαν προηγηθεί και άλλοι πρόσφυγες, κυρίως από την Πελοπόννησο και τη Χίο που κατέφυγαν στη Μήλο το 1822, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 51· Χ. Μπαμπούνης, *Η Μήλος από την αρχαιότητα*, [Αθήνα] 1993, σ. 48-49. Ο Γάλλος υποπρόξενος Λουδ. Μπρεστ σε μεταγενέστερη –του 1855– έκδοση των δραστηριοτήτων του κάνει λόγο για 8.000 πρόσφυγες, τους οποίους κατάφερε να σώσει με τις ενέργειές του (βλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Εξ ανέκδοτα έγγραφα περί της οικογενείας Μπρεστ», π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 23). Καθώς όμως ο Λ. Μπρεστ συντάσσει την αναφορά του προκειμένου να εκθειάσει το έργο του, ίσως υπερβάλλει στον αριθμό των προσφύγων.

43. Για την ένταξη των οικισμών στους δήμους που ιδρύθηκαν μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους βλ. συνοπτικά Ελ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1993, σ. 459-460. Μια σύντομη εξέταση της μεταγενέστερης πληθυσμιακής εξέλιξης των οικισμών του νησιού βλ. Ε. Kolodny, *La population de îles de la Grèce*, τ. 1, Aix-en-Provence 1974, σ. 265-266.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΜΗΛΟΥ, 17ος – αρχές 19ου αιώνα

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΗΓΗ
1602	Η πόλη της Μήλου έχει 400 οικίες.	Fr. Ottimazi ¹
1637	6.000 κάτοικοι.	Tubino ²
1638	2.500 κάτοικοι.	Fr. Lupazzolo ³
1652	Η πόλη της Μήλου μικρή. Στο Κάστρο που είναι ερειπωμένο κατοικούν 100 οικογένειες.	Bernard ⁴
1655	2.500 κάτοικοι στην πόλη και 500 κάτοικοι στο παλαιό Κάστρο.	J. Thevenot ⁵
[1658]	Λιγαστοί οι κάτοικοι.	M. Boschini ⁶
1667	3.000 κάτοικοι περίπου.	Sebastiani ⁷
1670	736 φορολογικές μονάδες στο σύνολο του νησιού, από τις οποίες 84 στο Κάστρο.	Οθωμανική καταστίχωση ⁸
1675	7.000 κάτοικοι.	P. Ricaut ⁹
1675	5.000 κάτοικοι.	B. Randoiph ¹⁰
1678	5.000 κάτοικοι.	Venier ¹¹
[1696]	7.000 κάτοικοι.	V. Coronelli ¹²
1698	4.000 ορθόδοξοι και 20 καθολικοί.	Giustiniani ¹³
1700	5.000 κάτοικοι στη Χώρα του νησιού.	Pittton de Tournefort ¹⁴
αρχές 18ου αι.	7.000 κάτοικοι.	Bruzen ¹⁵
1709	1.500 ορθόδοξοι και 20 καθολικοί ή 1.400-1.500 στη Χώρα και 200 στα χωριά.	V. Castelli ¹⁶
1715-1725	5.000 κάτοικοι στο νησί. Στο Απάνω Κάστρο 100 οικογένειες.	G. Pace ¹⁷
[1717]	5.000 κάτοικοι.	Salmon ¹⁸
1720	Καλά κατοικημένη. Η κύρια πόλη πολύ μικρή.	De Mirone ¹⁹
1730	Η πόλη μπορεί να φιλοξενήσει 5.000-6.000 κατοίκους.	Ch. Thompson ²⁰
1735	1.000 κάτοικοι, 2 χωριά.	N. Sarrabat ²¹
1748	1.000 κάτοικοι.	M. Guys ²²
1758	Πόλη: 700 ορθόδοξοι και 6 καθολικές οικογένειες. Κάστρο: 300 ορθόδοξοι.	P. de Stefani ²³

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΗΓΗ
1771	1.000 κάτοικοι, από τους οποίους 500 στη Χώρα και άλλοι 500 στο Κάστρο.	P. di Krienen ²⁴
1776	200 κάτοικοι.	Choiseul-Gouffier ²⁵
1778-1779	Οι κάτοικοι δεν υπερβαίνουν τους 1.300. Πριν 30 χρόνια ήταν 7.000.	J. Frederik Tor ²⁶
1779	200 κάτοικοι στην πόλη.	C.-S. Sonnini ²⁷
1781	700 κάτοικοι περίπου.	C. Savary ²⁸
1789	600 κάτοικοι.	Friesevan ²⁹
1791	4.000-5.000 κάτοικοι “καθώς λέγουν”.	Δ. Φιλίππιδης, Γρ. Κωνσταντάς ³⁰
1792	1.000-1.200 κάτοικοι στο Κάστρο και στην πόλη της Μήλου, όλοι Έλληνες.	W. Hunter ³¹
1793-1799	Περίπου 500 κάτοικοι και μειώνονται συνεχώς. Στην πόλη 40 οικογένειες κυρίως ξένων.	G. A. Olivier ³²
1806	Όχι περισσότερες από 200 οικογένειες στη Χώρα.	W. M. Leake ³³
1807	2.000 κάτοικοι στο νησί. 800 κάτοικοι στην Παλαιά Χώρα και 900 κάτοικοι στο Κάστρο.	J. Stewart ³⁴
1816	2.300 οι κάτοικοι του νησιού ενώ παλαιότερα η πόλη μόνο είχε 10.000 κατοίκους.	W. Turner ³⁵
1817	2.000 - 3.000 κάτοικοι που ζουν όλοι στο Κάστρο.	κόμης de Forbin ³⁶
1818	300 οικογένειες, 12 ιερείς.	W. Jowett ³⁷
πριν το 1821	5.000 κάτοικοι.	Υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια ³⁸
1821	Περιοχή του Δήμου Μήλου 1.555 κάτοικοι και 305 οικογένειες.	- ³⁹
αρχές 19ου αι.	1.000 περίπου κάτοικοι στο Κάστρο.	- 40
1822	2.500 κάτοικοι.	-41
[1823]	Μεταξύ 1700 και 1800 ο πληθυσμός μειώθηκε στο 1/10.	
1829	1.458 κάτοικοι.	B. G. Depping ⁴²
1829	1.300 κάτοικοι.	Fr. Thiersch ⁴³
1828-1830	364 οικογένειες, 7 χωριά.	Γαλλική αποστολή ⁴⁴
1832	Περιοχή του Δήμου Μήλου 1.900 κάτοικοι και 380 οικογένειες.	Αναφορές κοινοτικών αρχών ⁴⁵
1834	3.250 κάτοικοι. Στην Παλαιά Χώρα 20 κάτοικοι, παλαιά είχε 6.000 και το νησί 20.000.	- ⁴⁶
1834	Σύνολο κατοίκων 1.580, οικογένειες 314. Στο Δήμο Μήλου 276 οικογένειες, 1.380 άτομα και στο Δήμο Ζεφυριάς 40 οικογένειες, 200 άτομα.	Gr. Temple ⁴⁷
		ΒΔ 1/13 Οκτωβρίου 1834 ⁴⁸

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΗΓΗ
1835	360 οικογένειες ή 1.700 ψυχές. Το χωριό Πλάκες 30-35 οικίες, η Τρυπητή 60-65, οι Τρεις Βασσάλτοι 60-65. Στα χωριά αυτά βρίσκονται 80 οικογένειες Κρητικών. Παλαιά Χώρα 30-40 οικογένειες. Στο λιμάνι, την Παναλία, 20-30 αποθήκες.	Ξ. Λανδερέρ ⁴⁹
1835	1.660 κάτοικοι, από τους οποίους οι 500 Κρητικοί.	E. Ledhuy ⁵⁰
1837	1.460 κάτοικοι στο νησί. Κάστρο 800, Τρυπητή 200, Τριοσασάλη 180, Πλάκες 120, Ζαμφορία 120.	Κ. Μπέλιος ⁵¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ Ι

1. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 106-107.
2. B. J. Slot, *Archipelagus*, σ. 290.
3. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *The Annual of the British School at Athens*, 17 (1910-1911), σ. 160· Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1987, σ. 72.
4. B. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 122, 131.
5. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 175. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. Α', 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 570.
6. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 28.
7. Sebastiani, *Viaggio, e navigazione di Monsignor Sebastiani...*, Ρώμη 1687, σ. 94, πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι*, τ. Α', σ. 579.
8. B. J. Slot, *Archipelagus...*, ό.π., σ. 290 και ο ίδιος, «Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου το 1670», *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 153-154.
9. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360. Πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus...*, ό.π., σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1987, σ. 72, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.
10. B. Randolph, *The present state of the Islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1983), σ. 33.
11. B. J. Slot, *Archipelagus*, σ. 290
12. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 259-260, πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72.
13. Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη επίσκεψη –το 1735– στη Μήλο», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 24.
14. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 154, 157. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72, Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι*, τ. Α', σ. 719.
15. E. Armao, *In giro*, σ. 25.
16. Μ. Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ' αι.», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 10 (1974-8), σ. 277, 282.
17. B. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 210, 212, 214.
18. Ελένη Δαλαμπίρα, «Περιηγητικά κείμενα περί Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 43.
19. De Mirone, *Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant.*, τ. 1, Λιέγη 1731, σ. 49-50, πρβλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή της Μήλου τον ΙΗ' αιώνα*, Αθήνα 1974, σ. 32.

20. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson*, τ. 1, Reading 1752, σ. 292, πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β', 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 163, ο οποίος αναφέρει πληθυσμό 6.000 κατοίκων.
21. Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη», σ. 24.
22. M. Guys, *Voyage litteraire de la Grèce ou lettres sur les Grecs anciens et modernes...*, τ. 1, Παρίσι 1783, σ. 370, πρβλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, σ. 44.
23. B. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 228.
24. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago...*, Λιδόρονο 1773, σ. 11. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72· Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 49.
25. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. I, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 15, πρβλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, σ. 52· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι*, τ. Β', σ. 371.
26. B. J. Slot, «Ολλανδοί πρόξενοι Μήλου-Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 229, πρβλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Ειδήσεις προξένων ξένων κρατών περί Κιμώλου και Κιμωλίων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 34-35.
27. Ch.-S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane (1801)*, επανέκδοση με επιμ. Patrice Brun, Παρίσι - Μόντρεαλ 1997, σ. 196, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 53· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. Β', σ. 418.
28. Cl. Savary, *Lettres sur la Grèce...*, νέα έκδοση, Παρίσι 1798, σ. 379, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 52.
29. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 51, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 58· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. Β', σ. 484.
30. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα 1988, σ. 229.
31. W. Hunter, *Travels in the year 1792 through France, Turkey and Hungary to Vienna*, 2η έκδ., τ. 1, Λονδίνο 1798, σ. 157-158.
32. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse...*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 230, πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72· Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 60.
33. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 77-78, ο οποίος σημειώνει ότι παλαιά είχε το νησί 16.000 κατοίκους, πρβλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή...*, *ό.π.*, σ. 62. Ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 73, αναφέρει ότι ο Leake δίνει αριθμό 2.000-3.000 κατοίκων.
34. Βλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», π. *Μηλιακά*, 3 (1989), σ. 304-306.
35. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405, βλ. επίσης Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 63, πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. Γ2, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.
36. De Forbin, *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818*, Παρίσι 1819, σ. 8, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 64.

37. W. Jowett, *Christian researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX in the furtherance of the objects of church missionary society*, Λονδίνο 1822, σ. 84.

38. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος...*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (συντάχθηκε το 1828).

39. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 96.

40. Ζ. Βάος, «Το Κάστρον, η κοινωνία του και το έθιμον του αρραβόνος», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 8 (1969-1970), σ. 573. Ο συγγραφέας δεν αναφέρει την πηγή του, πιθανόν έχει υπόψη του κάποιο έγγραφο με στοιχεία της κατοικιστικής περιόδου.

41. Σ. Συμεωνίδης, «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 190 (σύμφωνα με έγγραφο από το Αρχείο Καλλέργη (Μουσείο Μπενάκη).

42. Β. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 23.

43. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

44. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α', μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

45. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315, πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

46. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική*, σ. 96.

47. Gr. Temple, *Travels in Greece and Turkey and the Mediterranean*, τ. 1, Λονδίνο 1834, σ. 19-20.

48. Δ. Σακκής, *Η εκπαίδευση στις νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α' Οθωνική περίοδο (1833-1843)*, Αθήνα 1997, σ. 26.

49. Δ. Σακκής, *ό.π.*, σ. 32, ο οποίος αναφέρει ότι το κείμενο με τίτλο «Περιγραφή της νήσου Μήλου και των προϊόντων αυτής υπό Ξ[αβερίου] Λ[ανδερέρ]» δημοσιεύτηκε στην εφ. *Αθηνά*, έτος 4, α.φ. 266, σ. 1047-150.

50. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάσταση εις τας Κυκλάδας (συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 4 (1964), σ. 620.

51. Βλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα», σ. 317.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΛΙΜΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΣΤΗ ΜΗΛΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

1700, Pitton de Tournefort

Υποστηρίζει ότι το κλίμα της Παλαιάς Χώρας είναι νοσηρό και οι κάτοικοι υποφέρουν από βαριά νοσήματα. Προβλέπει ότι η τωρινή ζωή και η ακμή της Χώρας δεν θα διαρκέσει πολύ.¹

1710, G. Cr. d'Auxerre (αποστολικός δικάριος Μήλου)

Υποστηρίζει ότι η πόλη της Μήλου είναι σε θέση τόσο ανθυγιεινή, ώστε όλοι οι ιεραπόστολοι απομακρύνονται από αυτή.²

1715-1725 (περίπου), G. Pace (αποστολικός επισκέπτης)

Αναφέρει: «Η Χώρα έχει περιφέρεια περίπου 3 μιλίων, είναι κτισμένη εις το μέσον της νήσου οπού σχηματίζεται μία κοιλότης και υπόκειται εις μυρίας όσας νοσηράς επιδράσεις εκ τριταίων, τεταρταίων και επιδημικών πυρετών, κυρίως το φθινόπωρον, όποτε οι πυρετοί καθίστανται κακοήθεις και αποδνήσκουν πλείστοι όσοι άνθρωποι, οι δε ασθενείς οφείλουν να υποβάλλονται εις αυστηροτάτην δίαιταν επί 15ήμερον, τρεφόμενοι μόνον με φάρον και αφειήματα. Όλοι οι άνθρωποι είναι χλωμοί και καχεκτικοί λόγω του κακού ποσίμου ύδατος [...] Κατά τα λοιπά το κλίμα εκεί είναι τόσο υγιεινόν, ώστε οι άνθρωποι ζουν άνω των 100 ετών, εις σημείον ώστε εάν δεν συναντήσουν καμμία κακοτυχία, γίνονται σχεδόν αδάνατοι παρά τον φυσικόν νόμον [...]».³

[1717], Salmon

Σημειώνει ότι η πόλη είναι ωραία κτισμένη αλλά πολύ ρυπαρή διότι τα χοιροστάσια βρίσκονται στην είσοδο των σπιτιών στο δρόμο και εκεί ρίχνουν τις ακαθαρσίες τους. Αυτό σε συνδυασμό με τα αλμυρά έλη, τις μεταλλικές αναθυμιάσεις και την έλλειψη καλού νερού κάνουν τη Χώρα τελείως ανθυγιεινή.⁴

---

1. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 154-157. Πρβλ. Ι. Χατζιδάκης, *ό.π.*, σ. 219-220, 228.

2. Βλ. Cl. de Terzorio, «Αρξαντιέρα ή Κίωλος», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπέρα, π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 84-85.

3. Βλ. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων. Ιστορία των Δυτικών ναυτικών Κοινοτήτων των ΝΔ Κυκλάδων και των Εκκλησιών των (1600-1893)», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπέρα, π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 210, 211, 212, 214.

4. Βλ. Ελένη Δαλαμπέρα, «Περιγηγτικά κείμενα περί Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 43-44.

1721, J. E. Van Egmontt

Σημειώνει: «Η ατμόσφαιρα είναι πολύ ανθυγιεινή εκεί, δι' αυτό υποφέραμεν καθ' όλην την διάρκειαν της παραμονής μας πλησίον της νήσου...».⁵

1730, Ch. Thomson

Αναφέρει: «Η πόλη, η Μήλος, αποτελείται από 20 έως 30 δρόμους και έχει σχεδιστεί για να χωράει πέντε με έξι χιλιάδες κατοίκους. Τα σπίτια είναι δίπατα με ταράτσες. Είναι καλοκτισμένα με μια σκληρή μαυριδερή πέτρα που μοιάζει σαν αλαφρόπετρα και αντέχει στις αλλαγές του καιρού. Αλλά η δυσωδία του τόπου είναι κάτι το ανυπόφορο γιατί βάζουν τα γουρούνια τους μπροστά στην είσοδο του σπιτιού όπου πετάν όλα τους τα σκουπίδια και τις βρωμιές. Όλα αυτά μαζί με τις γειτονικές αλυκές, τις θειώδεις αναθυμιάσεις που βγαίνουν από παντού σε ολόκληρο το νησί, καθώς και η έλλειψη καλού νερού, κάνουν τον τόπο πάρα πολύ ανθυγιεινό».⁶

1735, N. Sarrabat (ιησουίτης)

Γράφει: «Τα σπίτια [της πόλης της Μήλου] είναι χαμηλά και δεν έχουν παρά το πολύ ένα πάτωμα πάνω από το ισόγειο. Είναι όλα με ταράτσες χτισμένα με πελεκητή πέτρα, μα τα περισσότερα πέφτουν ερείπια και οι δρόμοι είναι σχεδόν όλοι γεμάτοι από χαλάσματα και από πέτρες η μία πεσμένη πάνω στην άλλη, θλιβερό αποτέλεσμα της κυριαρχίας των Τούρκων. Αυτό δεν εμποδίζει από το να έχουν τα σπίτια των Μηλιών, στο εσωτερικό, μια εντυπωσιακή εικόνα καθαριότητας [...] Τα νερά του χωριού της Μήλου είναι ανθυγιεινά. Στους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο βασιλεύουν κανονικά οι αρρώστιες που αφήνουν σ' αυτούς που τις πήραν μια όψη κιτριναρίκη και υδρωπική. Τα νερά στο Κάστρο, που είναι το δεύτερο χωριό του νησιού, είναι καλύτερα, έτσι οι κάτοικοι φαίνονται νάχουν όψη υγείας και καθόλου κακόχυμη. Το Κάστρο, για το οποίο σας μίλησα, είναι σκαρφαλωμένο στην κορυφή ενός βουνού πολύ υψηλού. Στην αρχή δεν παρουσιάζεται παρά σαν ένας σωρός ερειπίων, μα στην πραγματικότητα είναι άλλο πράγμα. Παρ' όλα αυτά βρίσκει κανείς ακόμα στο εσωτερικό των σπιτιών, όσο ερειπωμένα και αν είναι, την ατμόσφαιρα της καθαριότητας που βασιλεύει εκεί όπως και στο άλλο χωριό [...]».⁷

5. Βλ. J. E. Van Egmontt, *Travels through part of Europe, Asia Minor - the Islands of the Archipelago*, τ. 1, Λονδίνο 1759, σ. 69-70, πρβλ. B. J. Slot, «Ολλανδοί πρόξενοι Μήλου - Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 192 και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 37-38.

6. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson*, τ. 1, Reading 1752, σ. 291-293 και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, 38-39, στον οποίο ανήκει και η μετάφραση του αποσπάσματος.

7. Βλ. Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη επίσκεψη -το 1735- στη Μήλο», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 24-25.

1738, B. Crispo

Ο Crispo δηλώνει ότι τοποθετήθηκε δικάριος Μήλου και Αρξαντιέρας όπου θα μείνει «...αν τον σηκώσει το κλίμα, είναι δε νοσηρόν το της Μήλου...».⁸

1745, ανώνυμος

Παρατηρεί ότι οι δρόμοι της πόλης της Μήλου είναι τρομερά ακάθαρτοι και βρωμάνε.⁹

1745, Τοποτηρητής Καθολικής Ιεραποστολής (;)

Σε έκθεσή του για την κατάσταση των αποστολών στη Μήλο και Κίμωλο αναφέρει: «... ιδίως όσον αφορά την Μήλον [...] επικρατεί από πολλών ετών μία επίδρασις του αέρος, η οποία καθ' έκαστον έτος προκαλεί κοινήν νόσον εις όλους τους κατοίκους, με πολλούς πάντοτε θανάτους, ιδίως μεταξύ των ξένων ως ημείς, εις τρόπον ώστε κατά τα τελευταία 25 έτη έχομεν απωλέσει εκεί πολλούς ιερωμένους».¹⁰

1748, P. A. Guys

Παρατηρεί: «Αφότου επισκέφθηκε το νησί ο Τουρνεφόρ η ερήμωση του τόπου έχει προχωρήσει πολύ. Αυτός ο περιηγητής υπολόγισε να ζούνε στη Μήλο [= Χώρα] 5.000 κάτοικοι. Τώρα μόλις που μένουνε 1.000. Αυτό που είδα εγώ δεν είναι πια μια πόλις αλλά τα απομεινάρια μιας παλιάς πολιτείας, σχεδόν έρημης αλλά αρκετά καλοχτισμένης».¹¹

1749, Fred. Hasselquist

Γράφει: «Η πόλη βρίσκεται κάπου ένα μίλι από την ακτή και δεν μπορείς να την δεις δίχως να συγκινηθείς για την κακή της κατάσταση. Τα σπίτια της, που άλλοτε ήταν φτιαγμένα από καλοπελεκημένες πέτρες, τώρα είναι εξ ολοκλήρου κατεστραμμένα. Εν τούτοις από το λίγο που απομένει μπορείς να κρίνεις το αρχαίο μεγαλείο της [...] Η πόλη αν και φτωχή είναι εξαιρετικά πυκνοκατοικημένη. Είναι γεμάτη από παιδιά που είναι σαν τα μερμήγκια πολλά. Οι κάτοικοι της όμως βρίσκονται σε τρομακτική αδλιότητα».¹²

1750, Maihows

Αναφέρει: «Όσο φαρδιοί κι αν είναι οι δρόμοι της Μήλου και τα σπίτια κανονικά

8. Βλ. B. J. Slot, «Καθολικάί», σ. 218.

9. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 42-43. Το βιβλίο κυκλοφόρησε πρώτη φορά στο Παρίσι το 1745. Δεν πρόκειται για πραγματικό περιηγητή· είναι κολλάζ πληροφοριών.

10. Βλ. Cl. de Terzorio, «Αρξαντιέρα», σ. 89.

11. Βλ. Γ. Καμακάρης, *Το όνομα και ο πληθυσμός της Μήλου*, Πειραιάς 1963, σ. 37-39, *πρβλ.* Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 43-44.

12. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 44-46.

για να μην πω πολύ καλοχτισμένα, είναι το πιο βρωμερό και ακάθαρτο μέρος που έχω δει ποτέ. Σε ορισμένα από τα πολιτισμένα μέρη της Ευρώπης το μπροστινό μέρος των παλατιών, το ισόγειο είναι τόσο βρώμικο. Εδώ όμως είναι πραγματικοί οχетоί. Η δυσωδία τους μαζί με εκείνη που αναδίνουν τα φίκια που σαπίζουν και τα χόρτα των αλυκών φτιάχνουν μια σύνθετη δυσωδία, την πιο φοβερή που έχω νιώσει ποτέ. Κι όμως τι περίεργο πράγμα που είναι η συνήθεια. Οι κάτοικοι δεν αισθάνονται καθόλου αυτή τη βρώμα, όπως και οι Τούρκοι της Κρήτης δεν νιώθουν τη σήψη των πτωμάτων των συγγενών τους».¹³

1768, Δ. Γεώργιος Στάης (δικάριος Μήλου)

Σημειώνει: «Η νήσος έχει σχεδόν εκκενωθεί όχι μόνον από τους καθολικούς αλλά και από τους Έλληνες, λόγω της μεγάλης θνησιμότητας, η οποία παρετηρήθη κατά το έτος αυτό».¹⁴

1771, Pasch di Krienen

Υποστηρίζει ότι πριν την οθωμανική κατάκτηση η Μήλος είχε 50.000 κατοίκους. Το 1771 απομένουν 1.000, 500 στην πόλη και άλλοι τόσσοι στο Κάστρο. «Ένας από τους κύριους λόγους αυτής της μεγάλης ερήμωσης του πληθυσμού είναι ο εξής: Όταν κατασκευάστηκε η πόλη κατά το ευρωπαϊκό σύστημα είχε οχετούς από τους οποίους έφευγαν όλες οι ακαθαρσίες στη θάλασσα. Εδώ και πολλά χρόνια χάλασαν γιατί δεν υπήρξε καμμία φροντίδα. Κι ο αέρας της πόλης έχει χαλάσει τόσο πολύ που έγινε πια επικίνδυνος. Κι όλα αυτά αυξήθηκαν ακόμη πιο πολύ όσο της έλειπαν οι άνθρωποι και λιγόστευαν τα νοικοκυριά. Λιγότερο νοσηρό είναι το κλίμα του κάστρου που το ονομάζουν Απάνω Κάστρο και στην κοινή γλώσσα το λένε Σιφούρ».¹⁵

1774, Πέτρος Δελένδας

Σε επιστολή του αναφέρεται σε ασθένεια: «μεταδοθείσης εις εμέ από την Μήλο όπου επικρατεί πάντοτε η μολυσματική ινφλουέντζα. [...] Εκτός του φόβου της ασθένειας, ζώμεν επίσης και με τον τρόμον των πειρατών...».¹⁶

1776, Choiseul-Gouffier

Αναφέρει: «Καταρχήν η αλλαγή στις εμπορικές συνθήκες άρχισε να βλάπτει το

13. Βλ. [Maihows], *Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc.*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 278, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 46-47, απ' όπου και το μεταφρασμένο απόσπασμα.

14. Βλ. Β. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 230-231.

15. Βλ. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago...*, Λιβόρνο 1773, σ. 11 και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 48-50, στον οποίο ανήκει και η μετάφραση του αποσπάσματος.

16. Βλ. Β. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 231-232.

νησί. Μετά απρόοπτη καταστροφή έδωσε το τελευταίο κύτπημα στην ευτυχία της. Από τις 5.000 κατοίκους που βρήκε ο Τουρνεφόρ μοναχά στην πρωτεύουσα, σήμερα απομένουν μόλις 200 που κι αυτοί απειλούνται να πέσουν σύντομα θύματα του νοσηρού κλίματος. Οι δύστυχοι είναι χωροί και πρησμένοι και η κοιλιά τους τουμπανιασμένη. Τα πόδια τους είναι πρησμένα φρικτά και μόλις τους επιτρέπουν να σέρνονται μες στα ερείπια της πόλης τους που κάποτε ήταν όμορφη. Σήμερα όμως κατάντησε σωρός ερειπίων. [...] Η αρχή της μολυσματικής επιδράσεως μου φαίνεται πως φθάνει ακριβώς στην εποχή του νέου ηφαιστείου που άνοιξε μια δίοδο μες στα νερά, μπροστά στη Σαντορίνη και ξέρασε ένα καινούριο νησί [...] Οι νοσηροί καπνοί που αναδίνονται από αυτές τις τεράστιες πηγές μολύνουν τον αέρα. [...] Τα γειτονικά μέρη του λιμανιού και της πόλης, όπου οι αναθυμιάσεις είναι πιο ισχυρές νοιώσανε πρώτα τα ολέθρια αποτελέσματα. Ίσως αυτές οι φωτιές που επικοινωνούν συνεχόμενα θα κατακλείσουν όλη την επιφάνεια του νησιού [...] θα καταλήξουν στην ερήμωση των δύο ή τριών απομακρυσμένων χωριών που ως τώρα δεν έχουνε κακοπάδει τόσο».¹⁷

1778-9, Ημερολόγιο του J. Frederik Tor, γραμματέα ολλανδικής πρεσβείας Κωνσταντινούπολης

Γράφει: «Η πόλις ευρίσκετο εις ωραίαν και εύφορον πεδιάδα εις απόστασιν ενός μιλίου από της παραλίας. [...] Προ ολίγων ετών υπήρχε πλησίον της πόλεως μία οπή εκ της οποίας εξήλθεν δηλητηριώδες αέριον, το οποίον εδανάτωσε όλα τα ζώα τα οποία το ανέπνευσαν. Πολλάκις δείγματος χάριν ωδήγησαν ένα ζώον εκεί, το οποίον αμέσως απέθανε χωρίς να προαισθανθεί ουδεμίαν δυσωδία. Ουδείς εδύνάτο φυσικά να εξηγήσει το περίεργον φαινόμενον, το οποίον νομιζώ ότι ουδέν άλλο είναι ή το αέριον mesihitig ή ψυχρός αέρας, ο οποίος προέρχεται εκ του βαθυτάτου τμήματος της οπής. Εκάλυψαν την οπήν δια λίθων και υλικών εξ ερειπίων ούτως ώστε ενταφιασθέν το αέριον εις ουδένα να προξενή κακόν. [...] Εκείνο όμως που μας έκαμε μεγαλυτέραν εντύπωσιν, είναι η ερήμωσις της νήσου, της οποίας ο πληθυσμός δεν υπερβαίνει σήμερα τους 1.300 κατοίκους, ενώ ηρίθμει αρκετάς χιλιάδας προ της αποδεκατίσεώς της από τας καταστρεπτικὰς νόσους. Ο άλλοτε πολύ μεγαλυτέρος ακόμη πληθυσμός είχεν μειωθεί εις τας 7.000 προ 30 ετών. Εάν συνεχισθεί ο αποδεκατισμός αυτός είναι πολύ πιθανόν ότι η νήσος θα απομείνει τελείως έρημος...».¹⁸

17. Βλ. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. I, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 15. Βλ. και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 51-53, από όπου και το μεταφρασμένο απόσπασμα. Βλ. επίσης Αικατερίνη Κουμαριανού, «Το ταξίδι του Choiseul-Gouffier (ΙΗ' αιώνας)», *Περιηγήσεις στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 33-34.

18. Βλ. Β. J. Slot, «Ολλανδοί», σ. 227, 229 (επίσης στο *ίδιο*, σ. 230 αναλυτική περιγραφή της αλυκής). Πρβλ. και Τ. Γριτσόπουλος, «Ειδήσεις προξένων ξένων κρατών

1779, C. S. Sonini

Περιγράφει την κατάσταση στο νησί ως εξής: «Σήμερα όμως [η πόλη της Μήλου] δεν είναι τίποτε άλλο από ένα σωρό ερειπίων που λίγοι Έλληνες αγωνίζονται ακόμη ενάντια στον κίνδυνο που διατρέχει κανείς κατοικώντας την. Από τους 5.000 κατοίκους που μέτρησε ο Τουρνεφόρ, σήμερα βρίσκουμε μόλις 200 και αυτοί είναι σε κατάσταση εξασθένησης που προκαλεί οίκτο. Η κακή ποιότητα των νερών που πίνουν κι η ακόμα πιο ολέθρια ατμόσφαιρα που είναι γεμάτη από πνιγηρές θειούχες αναθυμιάσεις, χαλάνε το αίμα και τους χυμούς, κάνουν επικίνδυνη την παραμονή σε αυτή την πόλη και την έχουν μετατρέψει σε ερημότοπο. [...] Φαίνεται πως η πόλη της Μήλου ήταν καλοχτισμένη. Όμως τα σπίτια της σήμερα που είναι όλα ερειπωμένα, αγγέλλουν την ερήμωση που τα μαστίζει. [...] Παντού υπάρχουν σημάδια μιας υπόγειας πυρκαϊάς. [...] Από όλα τα μέρη αναβρύζουν ζεστά νερά. Παντού σκόρπιες πέτρες από κισσήρι. Το θειάφι σχηματίζεται άφθονο και το βλέπεις ακόμα και στην επιφάνεια του εδάφους».¹⁹ Συμπληρώνει για το Κάστρο ή Σιφούρ όπως το αποκαλεί: «Το Σιφούρ είναι η κατοικία των πιλότων του Αρχιπελάγους. Ο αήρ εκεί είναι καθαρός και υγιεινός. Η φονική επίδρασις των δυσωδών αναθυμιάσεων της πεδιάδος δεν φθάνουν μέχρις αυτού. Ως εκ τούτου το Κάστρο έχει μεγαλύτερον πληθυσμό από την πρωτεύουσα της Μήλου και οι κάτοικοι εμφανίζουν όλα τα εξωτερικά σημεία της ρώμης και της υγείας, των οποίων στερούνται οι δυστυχείς πατριώται των».²⁰

1781, Cl. Savary

Αναφέρει: «Μέσα σε 50 χρόνια η Μήλος άλλαξε εξ ολοκλήρου όψη. Η πανούκλα που οι Τούρκοι μεταδίδουν σε όλα τα μέρη εξόντωσε ένα μέρος του πληθυσμού. Η κακοδιοίκηση της Πύλης και οι καταπιέσεις του Καπουδάν πασά συμπλήρωσαν το υπόλοιπο. Σήμερα η έλλειψη χειρών δεν επιτρέπει να λευτερώσουν τα νερά που μένουν στάσιμα στις κοιλάδες και λιμνάζουν μολύνοντας τον αέρα με τις αναθυμιάσεις των σαπισμένων χόρτων. Και οι αλυκές που πολλαπλασιάστηκαν από την έλλειψη φροντίδας αναδίδουν παρόμοια δυσωδία. Προσθέστε σ' αυτά και τις θειώδεις αναθυμιάσεις που βγαίνουν από παντού και δεν θα εκπλαγείτε κυρία μου μαθαίνοντας πως οι Μήλιοι υποφέρουν από άγριους πυρετούς 9 μήνες το χρόνο. Ίσως να υποχρεωθούν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους. Τα πρόσωπά τους είναι όλα κάτωχρα, κίτρινα, μολυδιά, χωρίς ίχνος υγείας. Ο φρόνιμος ταξιδιώτης αν δε

περί Κιμώλου και Κιμωλίων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 34-36.

19. Βλ. Ch. S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane (1801)* επανέκδοση με επιμ. Patrice Brun, Παρίσι-Μόντρεαλ 1997, σ. 196-198, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 53-56 απ' όπου και το μεταφρασμένο απόσπασμα.

20. Βλ. C. S. Sonnini, «Ταξίδιον εις Ελλάδα και Τουρκίαν», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 172-173.

θέλει να αρπάξει κανένα πυρετό καλά θα κάνει να μη σταθεί πολύ σ' αυτό το νοσηρό μέρος». ²¹

1782, Ferrieres-Sauveboeuf

Αναφέρεται στη νοσηρότητα του περιβάλλοντος που την αποδίδει στις συνεχείς θειώδεις αναθυμιάσεις. ²²

1783, Frieseman

Αναφέρει ότι σήμερα μένουν γύρω στους 600 κατοίκους στη Χώρα. Αιτία οι θειώδεις αναθυμιάσεις που μέρα με την ημέρα γίνονται πιο ισχυρές. Οι περισσότεροι κάτοικοι μιας και ο αέρας της πεδιάδας είναι μολυσμένος αποτραβήχτηκαν στο Κάστρο όπου υπάρχει και ωραία πηγή, ενώ τ' άλλα νερά του νησιού είναι κακής ποιότητας. ²³

1788, Th. Watkins

Υποστηρίζει ότι θρήκε στη Χώρα μόνο ερείπια. ²⁴

1788-9, Ημερολόγιο ολλανδικού πολεμικού πλοίου (πλοίαρχος D. E. Hinxt)

Αναφέρεται: «1/5/1788 Ο πλοίαρχος Salm και εγώ πραγματοποιήσαμεν εκδρομήν εις την κατεστραμμένην πόλιν της Μήλου[...] Επισκεφθήμεν την ηρειπωμένην πόλιν της Μήλου...». ²⁵

1789, captain Sutherland

Γράφει: «Τα 3/4 της πόλης είναι ερείπια και οι κάτοικοι μέρα με τη μέρα λιγοστεύουν [...] 8-10 γυάρδες από την ακτή η ζεστή πηγή που τροφοδοτούσε τους κήπους βράζει [...] Οι κάτοικοι ζούνε σε μια μικρή πόλη, στην κορυφή ενός υψηλού βράχου που από τη δέση και την όψη πήρε την ονομασία 'το Κάστρο'». ²⁶

1792, W. Hunter

Αναφέρει ότι το νησί αποτέλεσε κέντρο εμπορίου πειρατικών λειών των Γάλλων αλλά τώρα πλέον το έχουν εγκαταλείψει και απομένει μία εικόνα μιζέριας και

---

21. Βλ. Cl. Savary, *Lettres sur la Grèce...*, νέα έκδοση, Παρίσι 1798, σ. 379-380, και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 56-57, από όπου και η μετάφραση του αποσπάσματος.

22. Βλ. Ferrieres-Sauveboeuf, *Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du compte de F.S. faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782 jusqu'en 1789*, τ. 2, Παρίσι 1790, σ. 226-227, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 57-58.

23. Βλ. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 51-52, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 58.

24. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 58-59.

25. Βλ. Β. J. Slot, «Ολλανδοί», σ. 240.

26. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 59.

εγκατάλειψης. Σημειώνει επίσης ότι οι δύο κύριες πόλεις σιγά-σιγά ξέπεσαν σε χωριά που έχουν 1.000-1.200 κατοίκους, τα σπίτια των οποίων έχουν θλιβερή εμφάνιση ανάλογη με τη νωδρότητα και τη φτώχεια τους. Η μία από αυτές που ονομάζεται Κάστρο και βρίσκεται στην κορυφή ενός απότομου βράχου στην είσοδο του λιμανιού και έχει ρομαντική όψη. Η άλλη που ονομάζεται Μήλος κυριαρχεί σαν μητρόπολη και είναι καλύτερα κτισμένη και κατοικημένη. Το κλίμα είναι πάρα πολύ ανθυγιεινό και οι άνθρωποι γενικά έχουν αρρωστημένη όψη. Οι διαταραχές που κυριαρχούν είναι επιδημικοί πυρετοί και υδρωπικία που οφείλονται κυρίως στην επίδραση του αέρα και των νερών που διαποτίζονται από δείο.²⁷

1794, G. A. Olivier

Γράφει: «Βρήκαμε μια αρκετά όμορφη πεδιάδα και στη μέση της μια πόλη που δεν υπολείπονταν σε τίποτα από καμμίαν άλλη του Αρχιπελάγους. Σήμερα όμως δεν έχει σχεδόν τίποτε άλλο από ερείπια. Στο έμπα της συγκλονιστήκαμε βλέποντας παντού γκρεμισμένα σπίτια, τουμπανιασμένους ανθρώπους, σκελετωμένες μορφές, κινούμενα πτώματα. Παντού η εικόνα της καταστροφής και του θανάτου. Μόλις που 40 οικογένειες, οι πλιότερες ξένες, περιφέρουν τη δυστυχισμένη τους ύπαρξη μες σε μια πόλη που στις αρχές του αιώνα μετρούσε 5.000 κατοίκους». Για το Κάστρο σημειώνει: «Και αυτό το χωριό είναι ακάθατο, και οι δρόμοι γεμάτοι γουρούνια και ακαθαρσίες. Όλα όμως αντισταθμίζονται από το υγιεινό κλίμα και τον καθαρό αέρα που ευνοούν την μακροβιότητα».²⁸

1806, W. M. Leake

Γράφει: «Προς τους λόφους βρίσκεται η Χώρα που κάποτε είχε 16.000 κατοίκους. Τώρα δεν έχει πιο πολλές από 200 οικογένειες. Απομένουν ακόμη 25 ελληνικές και 2 λατινικές εκκλησίες. Τα ερείπια και η γυμνή κοιλάδα [...] δίνουν την όψη κατήφειας. Λένε πως ο αέρας είναι πολύ ανθυγιεινός».²⁹

1807, Stewart

Σημειώνει: «Περίπου 80 χρόνια πριν, μία επιδημία πανώλης θανάτωσε 9.000 ανθρώπους και από τότε δεν αποκαταστάθηκαν οι επιπτώσεις της. Η νέα πόλη της

---

27. W. Hunter, *Travels in the year 1792 through France, Turkey and Hungary to Vienna*, 2^η έκδοση, τ. 1, Λονδίνο 1798, σ. 156-158.

28. Βλ. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 203, 220, 230. Βλ. και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 59-61, απ' όπου και η μετάφραση του αποσπάσματος.

29. Βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 77-78. Βλ. και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 62-63 από τον οποίο και η μετάφραση του αποσπάσματος.

Μήλου είναι σχεδόν ερειπωμένη και δεν έχει περισσότερους από 800 κατοίκους περίπου. [...] Στην πόλη όλοι οι κάτοικοι φαίνονται άρρωστοι, στο χωριό κάθε πρόσωπο δείχνει την εικόνα της υγείας».³⁰

1813, Οικονόμος του Μετοχίου του Σωτήρος Χριστού

Σε επιστολή του προς τον ηγούμενο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου διαβάζουμε: «Ας είναι λοιπόν γνωστή σας η κοινή μετοίκησης της Χώρας μας και να ειπώ οι ολίγοι οπου έμειναν από την ποτέ περίφημον Μήλον, από νόσον θανατηφόρον, και την εμόλα-ραν και κάνουν μετοίκησιν εις εν μέρος περιθαλάσσιον κατά το μέρος του κόρφου».³¹

1815, W. Turner

«Η πανούκλα έκανε τέτοια θραύση μέσα σε έναν αιώνα, που ο συνολικός πληθυσμός του νησιού σήμερα μόλις φθάνει τις 2.300, ενώ παλιότερα η πόλη είχε μονάχη 10.000. Η ερήμωση προχώρησε πιο συστηματικά εξ αιτίας της κακής ποιότητας των νερών και της νοσηρότητας της ατμόσφαιρας που λένε ότι είναι ισχυρά φορτισμένη με δειάφι. [...] Η πρωτεύουσα είναι σχεδόν μόνο ερείπια και οι στενοί δρόμοι φράζονται απ' τα οικοδομήσιμα υλικά των πεσμένων σπιτιών».³²

1817, κόμης de Forbin

Υποστηρίζει ότι η πόλη «που κάποτε ήταν τόσο χαρούμενη, και τώρα τόσο νοσηρή και σχεδόν ξεχασμένη ολότελα. Όλοι οι κάτοικοι κατέφυγαν στην πόλη του Κάστρου που βρίσκεται πάνω σε ένα λόφο αρκετά ψηλό».³³

1822, Jourdain

Σημειώνει ότι το νησί είναι πολύ νοσώδες. Η σύγχρονη πόλη είναι στο βάθος του όρμου, είναι σχεδόν έρημη εξαιτίας του κακού αέρα που εισπνέουν οι κάτοικοι και της έλλειψης καλών υδάτων.³⁴

1822 (24 Νοεμβρίου), ιερομόναχος Μεθόδιος Αρμένης

Κάνει λόγο για ερήμωση της Χώρας την οποία πλέον δεν κατοικεί κανείς «παρά τινες Μωραΐτες γεωργοί».³⁵

30. Βλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», π. *Μηλιακά*, 3 (1989), σ. 304-305.

31. Βλ. Ζ. Βάος, *Ναοί και ναυδρια της Μήλου*, Αθήνα 1964, σ. 494, πρβλ. και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 78-79.

32. Βλ. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 63 απ' όπου και το μεταφρασμένο απόσπασμα.

33. Βλ. De Forbin, *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818, par M. le Cte de Forbin*, 2^η έκδ., Παρίσι 1819, σ. 8, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 63-64, και Ελένη Δαλαμπίρα, «Περιηγητικά κείμενα», σ. 60.

34. Jourdain, *Mémoires historique et militaires sur les éléments de la Grèce depuis 1822 jusqu'au combat de Navarin*, τ. 2, Παρίσι 1828, σ. 107.

35. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 80.

1824 (5 Οκτωβρίου), ιερομόναχος Μεθόδιος Αρμένης

Σε επιστολή του προς τον ηγούμενο του Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου κάνει λόγο για γενικότερη ερήμωση του νησιού και δικαιολογεί τη δική του αποχώρηση: «Σήμεραρον δε οπού δεν είναι κανένας άλλος έλειψα και εγώ δια να φυλάξω την ζωήν μου, από εκείνην την θανατηφόρον νόσον».³⁶

1833 (8-11 Ιουλίου), Marchebeus

«Το πλοίο μας αγκυροβόλησε στο μεγάλο και θλιβερό λιμάνι αυτού του νησιού, το οποίο μόλις έχει μια ντουζίνα φτωχά σπίτια, οπού κατοικούν ναύτες ή ψαράδες. Η πόλη ή το Κάστρο έχει αντικαταστήσει την παλιά πόλη των Ενετών, η οποία είναι τώρα ερειπωμένη και εγκαταλελειμμένη».³⁷

1833 (8-11 Ιουλίου), M. J. Giraudeau

«Το νησί λένε είναι πολύ νοσηρό. Καθώς έχει υφαιστειογενή προέλευση υπόκειται σε συχνούς σεισμούς που ανοίγουν το έδαφος και κάνουν να αναβλύζουν θερμές θειούχες πηγές, όπως επίσης και μολυσμένα αέρια, τα οποία επίσης κυριεύουν την ατμόσφαιρα και τη σκοτεινιάζουν μερικές φορές για μεγάλη χρονική διάρκεια».³⁸

1834, Gr. Temple

Αναφέρει ότι η πρωτεύουσα πλέον είναι το Κάστρο διότι η παλαιά πρωτεύουσα εγκαταλείφθηκε λόγω του ανθυγιεινού της κλίματος.³⁹

1835, Ε. Λάνδερερ

Αναφερόμενος στις συνθήκες υγιεινής της Παλαιάς Χώρας σημειώνει: «Ο αήρ είναι προπάντων το καλοκαίρι νοσηρός, τούτο δε πρέπει να αποδώσωμεν εις την από τους λόφους περιτειχισμένην θέσιν της πόλεως ή εις τας των ηφαιστειών αναθυμιάσεις. Οι κάτοικοι πάσχουσιν την άνοιξιν φλογιστικής αρρωστείας, το δε θέρος πυρετόν, προ πάντων δε πάσχουσιν αι γυναίκες, των οποίων το πρόσωπον έχει ιδιαίτερόν τινά ωχρότητα».⁴⁰

36. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 501, πρβλ. και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 80.

37. Βλ. Marchebeus, *Voyage de Paris a Constantinople par bateau a vapeur... par Marchebeus, architecte de gouvernement*, Παρίσι 1839, σ. 201. Πρβλ. Α. Σταυρόπουλος, «Επίσκεψη του Όθωνα στη Μήλο το 1833. Το πρώτο ατμοκίνητο 'κρουαζιερόπλοιο' αγκυροβολεί στη Μήλο. Περιγραφές της Μήλου και της επίσκεψης του Όθωνα από τρεις επιβάτες του πλοίου», *εφ. Μήλος*, φ. 111 (15-12-1986), σ. 3.

38. Βλ. M. J. Giraudeau, *L'Italie, la Sicile, Malte, la Grèce l'Archipel, les îles Ioniennes et la Turquie, Souvenirs de voyage historiques et anecdotiques*, Παρίσι 1835, σ. 379.

39. Gr. Temples, *Travels in Greece and Turkey and the Mediterranean*, τ. 1, Λονδίνο 1843, σ. 16, 19-20.

40. Ε. Λάνδερερ, *Περί των εν Μήλω θερμών υδάτων*, Αθήνα 1835, σ. 10-11.

1835, Χαιρέτης (διοικητικός ιατρός)

«Η Παλαιά Χώρα είναι νοσώδης, εξ αιτίας των παρακειμένων αλυκών και υγρών λεβαδιών, σχηματιζόντων εν επίπεδον περικλειόμενον γύρωθεν από λόφους, ώστε η θέσις αποκαθίσταται πνιγερά και νοσώδης, δεν είναι όμως αληθές ότι αι αναθυμιάσεις του θείου οχληραί μόνον κατά την οσμήν, βλάπτουσι την υγείαν των κατοίκων, εξ εναντίας με απορίαν μου βλέπω ότι εις την νήσον ουδείς υπάρχει φθισικός ή ασθματικός, εξαιρουμένης μιας ξένης γυναικός».⁴¹

1837, «Ευθύφρων»

Σε άρθρο του με τίτλο «Περί Μήλου» στην εφ. *Αθηνά* αναφέρει: «Η επί Βενετών πόλις των Μηλίων ήτον η νυν λεγομένη Παλαιά Χώρα, η οποία ερημώθη σχεδόν από το θανατικόν και τας επιδημίας προ πολλών ετών, και είχε λέγουν, ως 20.000 ψυχάς. Τούτο φαίνεται και από το πλήθος και από το μέγεδος των ερειπίων. Αυτού κατοικούν μόνον ως 50 οικογένειαι, οι δε λοιποί κάτοικοι συμποσούμενοι εις 2.200 είναι συγκεντρωμένοι κατά το στόμιον του λιμένος προς ανατολάς».⁴²

---

41. Δ. Σακκής, *ό.π.*, σ. 34-35, σύμφωνα με τον οποίο το απόσπασμα προέρχεται από το δημοσίευμα του Χαιρέτη «Ιδιαίτερος πίναξ των Δήμων της Υποδιοικήσεως Μήλου», εφ. *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, Παράρτημα 32 (1839).

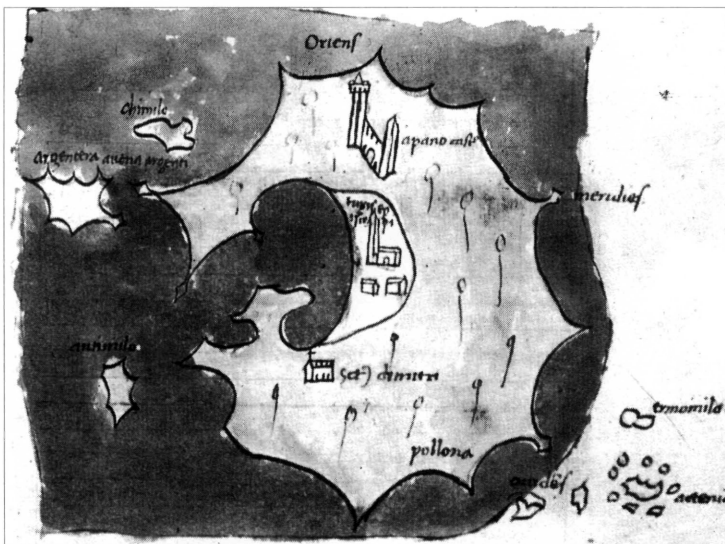
42. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 8-9.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ – ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Σύγχρονος χάρτης της Μήλου, από το βιβλίο *Αρχαιολογικός Άτλας του Αιγαίου από την προϊστορία έως την ύστερη αρχαιότητα*, Αθήνα 1998, σ. 81.
2. Χάρτης του Buodelmonti, 15ος αι (βλ. *Τόπος και Εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 16).
3. Χάρτης του G. Porro, 1572, που περιέχεται στο βιβλίο του Th. Porcacchi, *L'isole piu famose del mondo*, Βενετία 1572 (βλ. *Τόπος*, σ. 126).
4. Χάρτης του A. Ortelius, 1584 (βλ. Άννα Αβραμέα, Σπ. Ι. Ασδραχάς, Β. Σφυρόερας, *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 108).
5. Χάρτης του G. Mercator, 1590 (βλ. *Χάρτες*, σ. 100).
6. Χάρτης του J. Lauremberg, 1638 (βλ. *Χάρτες*, σ. 118).
7. Χάρτης του S. De Beaulieu, 1674 (βλ. *Χάρτες*, σ. 128).
8. Χάρτης του Van Keulen, 1680 (βλ. *Χάρτες*, σ. 132).
9. Χάρτης του J. Rodinj, 1694 (βλ. *Χάρτες*, σ. 147).
10. Χάρτης του J. Roux, 1764 (βλ. *Χάρτες*, σ. 195).
11. Σχέδιο του λιμανιού της Μήλου του Choiseul-Gouffier 1776 (*Τόπος και Εικόνα*, τ. 2, Αθήνα 1979, εικ. 217).
12. Χάρτης του G. A. Olivier, 1801 (βλ. *Χάρτες*, σ. 214).

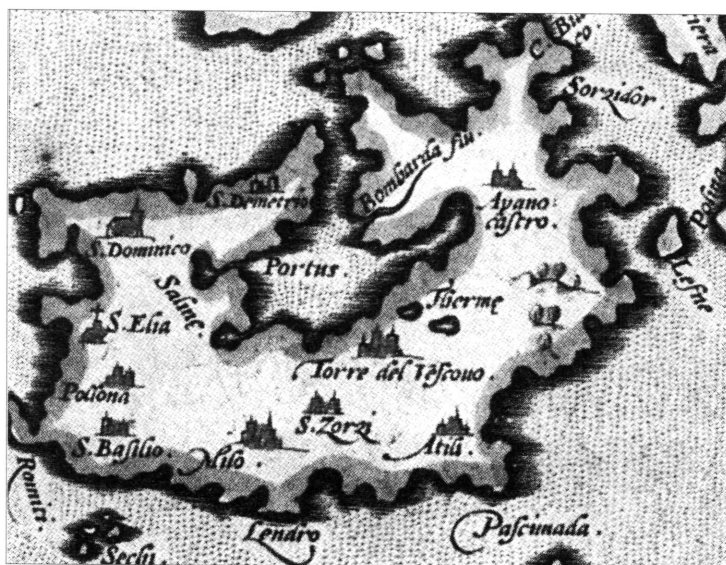
1. Σύγχρονος χάρτης της Μήλου από το βιβλίο Αρχαιολογικός Άτλας του Αιγαίου από την προϊστορία έως την ύστερη αρχαιότητα, Αθήνα 1998, σ. 81.

2. Χάρτης του Buondelmonti, 15ος αι. (βλ. Τόπος και Εικόνα, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 16).

3. Χάρτης του G. Porro, 1572, που περιέχεται στο βιβλίο του Th. Porcacchi, *L'isole piu famose del mondo*, Βενετία 1572 (βλ. Τόπος, σ. 126).

4. Χάρτης του A. Ortelius, 1584 (βλ. *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 108).

5. Χάρτης του G. Mercator, 1590 (βλ. Χάρτες, σ. 100).

6. Χάρτης του J. Lauremberg, 1638 (βλ. Χάρτες, σ. 118).

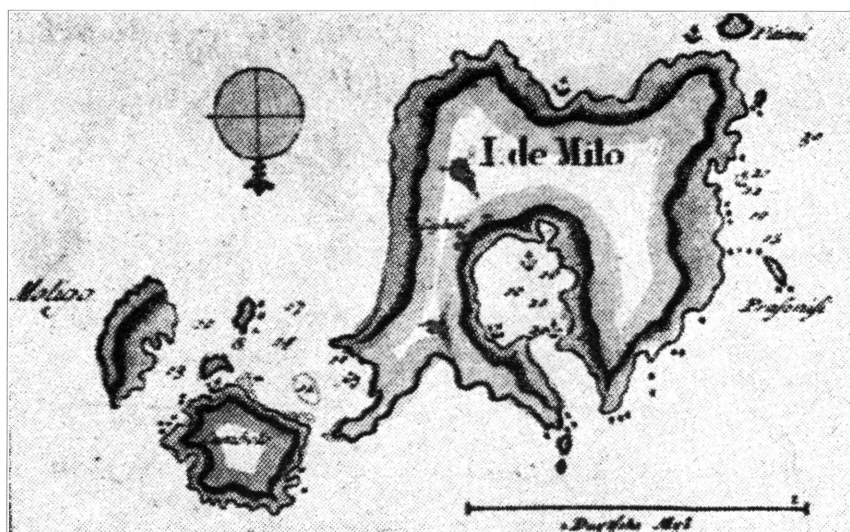

7. Χάρτης του S. De Beaulieu, 1674 (βλ. Χάρτες, σ. 128).

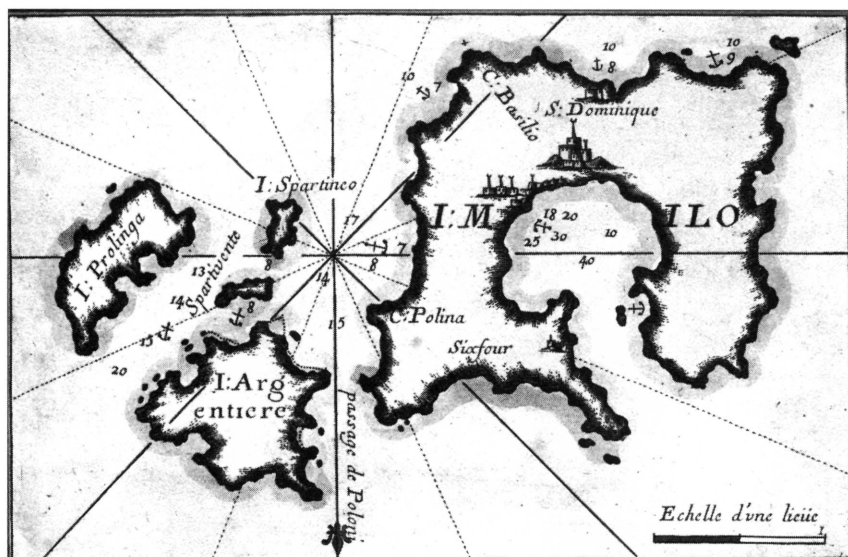

8. Χάρτης του Van Keulen, 1680 (βλ. Χάρτες, σ. 132).

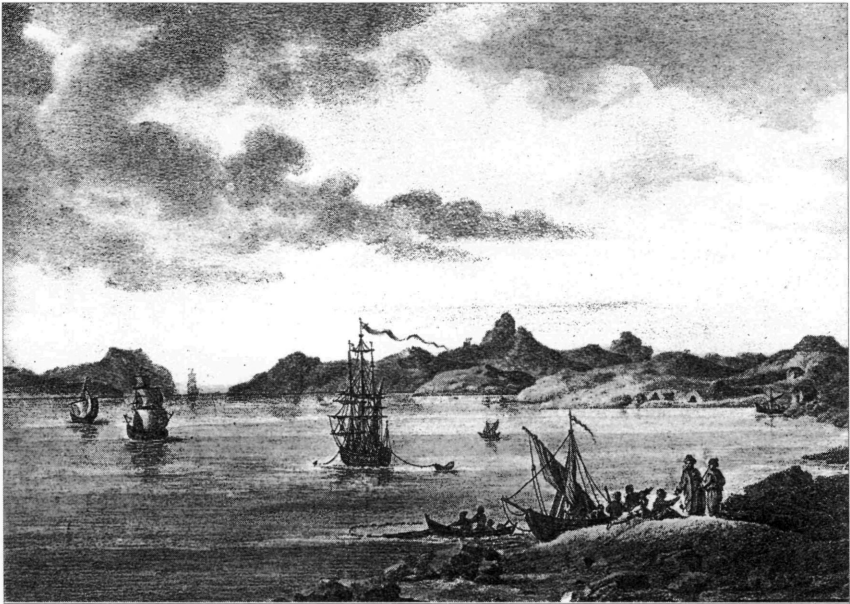

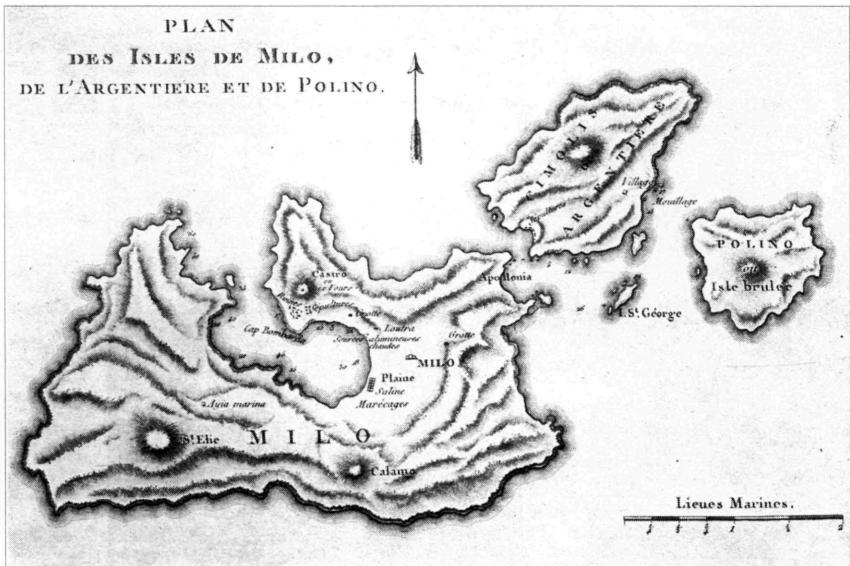
9. Χάρτης του J. Rodinj, 1694 (βλ. Χάρτες, σ. 147).

10. Χάρτης του J. Roux, 1764 (βλ. Χάρτες, σ. 195).

11. Σχέδιο του λιμανιού της Μήλου του Choiseul-Gouffier 1776
(βλ. Τόπος και Εικόνα, τ. 2, Αθήνα 1979, εκ. 217).

12. Χάρτης του G. A. Olivier, 1801 (βλ. Χάρτες, σ. 214).